

સમાજશાસ્ત્ર

ધોરણ 11

પ્રતિજ્ઞાપત્ર

ભારત મારો દેશ છે.

બધાં ભારતીયો મારાં ભાઈબહેન છે.

હું મારા દેશને ચાહું છું અને તેના સમૃદ્ધ અને

વૈવિધ્યપૂર્ણ વારસાનો મને ગર્વ છે.

હું સદાય તેને લાયક બનવા પ્રયત્ન કરીશ.

હું મારાં માતાપિતા, શિક્ષકો અને વડીલો પ્રત્યે આદર રાખીશ

અને દરેક જણ સાથે સભ્યતાથી વર્તીશ.

હું મારા દેશ અને દેશબાંધવોને મારી નિષ્ઠા અર્પું છું.

તેમનાં કલ્યાણ અને સમૃદ્ધિમાં જ મારું સુખ રહ્યું છે.

રાજ્ય સરકારની વિનામૂલ્યે યોજના હેઠળનું પુસ્તક

ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ
'વિદ્યાયન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર-382010

© ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર
આ પાઠ્યપુસ્તકના સર્વ હક ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળને હસ્તક છે.
આ પાઠ્યપુસ્તકનો કોઈ પણ ભાગ કોઈ પણ રૂપમાં ગુજરાત રાજ્ય શાળા
પાઠ્યપુસ્તક મંડળના નિયામકની લેખિત પરવાનગી વગર પ્રકાશિત કરી શકાશે નહિ.

વિષય-સલાહકાર	પ્રસ્તાવના
ડૉ. ચંદ્રિકાબહેન રાવલ લેખન-સંપાદન ડૉ. સારીકાબહેન દવે (કન્વીનર) ડૉ. આનંદ કે. આચાર્ય ડૉ. જનકભાઈ જોશી ડૉ. પંકજભાઈ પટેલ ડૉ. શૈલજાબહેન ધ્રુવ ડૉ. ભુપેન્દ્રભાઈ જે. બ્રહ્મભટ્ટ ડૉ. કૌશિક આર. શુક્લ શ્રી અજીતકુમાર બી. પટેલ સમીક્ષા ડૉ. ગૌરાંગભાઈ જાની શ્રી નલિનીબહેન ત્રિવેદી ડૉ. રાજેન્દ્રભાઈ જાની ડૉ. અનિલભાઈ વાઘેલા ડૉ. કૃણાલભાઈ પંચાલ શ્રી હિતેશકુમાર ભોઈ ભાષાશુદ્ધિ ડૉ. નરેશ શુક્લ સંયોજન શ્રી આશિષ એચ. બોરીસાગર (વિષય-સંયોજક : ગણિત) નિર્માણ-આયોજન શ્રી હરેશ એસ. લીમ્બાચીયા (નાયબ નિયામક : ઉત્પાદન) મુદ્રણ-આયોજન શ્રી હરેશ એસ. લીમ્બાચીયા (નાયબ નિયામક : ઉત્પાદન)	રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમોના અનુસંધાનમાં ગુજરાત માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડે નવા અભ્યાસક્રમો તૈયાર કર્યા છે. આ અભ્યાસક્રમો ગુજરાત સરકાર દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવ્યા છે. ગુજરાત સરકાર દ્વારા મંજૂર થયેલા ધોરણ 11, સમાજશાસ્ત્ર વિષયના નવા અભ્યાસક્રમ અનુસાર તૈયાર કરવામાં આવેલ આ પાઠ્યપુસ્તક વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ મૂકતાં ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ આનંદ અનુભવે છે. આ પાઠ્યપુસ્તકનું લેખન તથા સમીક્ષા નિષ્ણાત શિક્ષકો અને પ્રાધ્યાપકો પાસે કરાવવામાં આવ્યાં છે. સમીક્ષકોનાં સૂચનો અનુસાર હસ્તપ્રતમાં યોગ્ય સુધારાવધારા કર્યા પછી આ પાઠ્યપુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. પ્રસ્તુત પાઠ્યપુસ્તકને રસપ્રદ, ઉપયોગી અને ક્ષતિરહિત બનાવવા માટે મંડળે પૂરતી કાળજી લીધી છે. તેમ છતાં શિક્ષણમાં રસ ધરાવનાર વ્યક્તિઓ પાસેથી પુસ્તકની ગુણવત્તા વધારે તેવાં સૂચનો આવકાર્ય છે. ડૉ. નીતિન પેથાણી નિયામક તા. 01-03-2016 કાર્યવાહક પ્રમુખ ગાંધીનગર

પ્રથમ આવૃત્તિ : 2016

પ્રકાશક : નિયામક, ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, 'વિદ્યાયન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર

મુદ્રક :

મૂળભૂત ફરજો

ભારતના દરેક નાગરિકની ફરજ નીચે મુજબ રહેશે :*

- (ક) સંવિધાનને વફાદાર રહેવાની અને તેના આદર્શો અને સંસ્થાઓનો, રાષ્ટ્રધ્વજનો અને રાષ્ટ્રગીતનો આદર કરવાની;
- (ખ) આઝાદી માટેની આપણી રાષ્ટ્રીય લડતને પ્રેરણા આપનારા ઉમદા આદર્શોને હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાની અને અનુસરવાની;
- (ગ) ભારતનાં સાર્વભૌમત્વ, એકતા અને અખંડિતતાનું સમર્થન કરવાની અને તેમનું રક્ષણ કરવાની;
- (ઘ) દેશનું રક્ષણ કરવાની અને રાષ્ટ્રીય સેવા બજાવવાની હાકલ થતાં, તેમ કરવાની;
- (ચ) ધાર્મિક, ભાષાકીય, પ્રાદેશિક અથવા સાંપ્રદાયિક ભેદોથી પર રહીને, ભારતના તમામ લોકોમાં સુમેળ અને સમાન બંધુત્વની ભાવનાની વૃદ્ધિ કરવાની, છીઓના ગૌરવને અપમાનિત કરે, તેવા વ્યવહારો ત્યજી દેવાની;
- (છ) આપણી સમન્વિત સંસ્કૃતિના સમૃદ્ધ વારસાનું મૂલ્ય સમજી તે જાળવી રાખવાની;
- (જ) જંગલો, તળાવો, નદીઓ અને વન્ય પશુપક્ષીઓ સહિત કુદરતી પર્યાવરણનું જતન કરવાની અને તેની સુધારણા કરવાની અને જીવો પ્રત્યે અનુકંપા રાખવાની;
- (ઝ) વૈજ્ઞાનિક માનસ, માનવતાવાદ અને જિજ્ઞાસા તથા સુધારણાની ભાવના કેળવવાની;
- (ટ) જાહેર મિલકતનું રક્ષણ કરવાની અને હિંસાનો ત્યાગ કરવાની;
- (ઠ) રાષ્ટ્ર પુરુષાર્થ અને સિદ્ધિનાં વધુ ને વધુ ઉન્નત સોપાનો ભણી સતત પ્રગતિ કરતું રહે એ માટે, વૈયક્તિક અને સામૂહિક પ્રવૃત્તિનાં તમામ ક્ષેત્રે શ્રેષ્ઠતા હાંસલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની;
- (ડ) માતા-પિતાએ અથવા વાલીએ 6 વર્ષથી 14 વર્ષ સુધીની વયના પોતાના બાળક અથવા પાલ્યને શિક્ષણની તકો પૂરી પાડવાની.

*ભારતનું સંવિધાન : કલમ 51-ક

અનુક્રમણિકા

1. સમાજશાસ્ત્ર : પરિચય	1
2. સમાજશાસ્ત્રના મૂળભૂત ખ્યાલો (વિભાવના)	9
3. સામાજિક વ્યવસ્થા અને સામાજિક રચનાતંત્ર	17
4. સામાજિક પ્રક્રિયાઓ અને સામાજિક પરિવર્તન	23
5. સંસ્કૃતિ અને સામાજિકીકરણ	35
6. ભારતની મૂળભૂત સામાજિક સંસ્થાઓ	42
7. સમાજશાસ્ત્રીય સંશોધન-પદ્ધતિઓ	54
8. પર્યાવરણ અને સમાજ	63
● પરિશિષ્ટ 1	75
કુટુંબવૃક્ષ	
● પરિશિષ્ટ 2	76
પ્રશ્નાવલિનો નમૂનો	

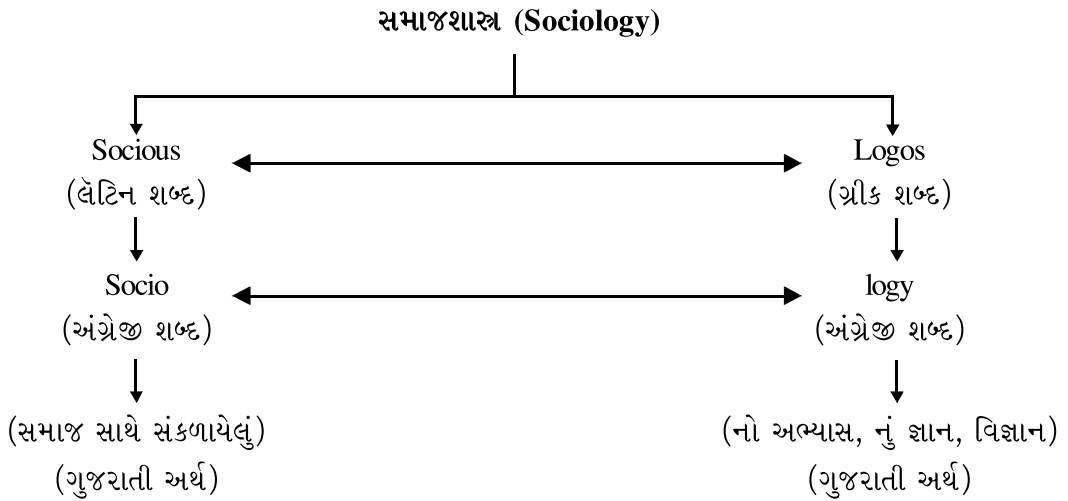

પ્રસ્તાવના

વિદ્યાર્થીમિત્રો, ધોરણ 10માં આપે સામાજિક વિજ્ઞાનનો એક વિષય તરીકે પરિચય મેળવ્યો. ધોરણ 10 સુધી આ વિષયમાં આપે આપની આસપાસના પર્યાવરણથી લઈ ભારતીય સંસ્કૃતિનો ભવ્ય વારસો, કૃષિવ્યવસ્થા, આર્થિક વિકાસ અને તેની સમસ્યાઓ, ભૌગોલિક વિશેષતાઓ, ન્યાયતંત્ર જેવા અનેક મુદ્દાઓની સમજ મેળવી; સામાજિક વિજ્ઞાનમાં અનેક વિજ્ઞાનનો સમાવેશ થાય છે તેમાંનું એક વિજ્ઞાન સમાજશાસ્ત્ર છે. વિદ્યાર્થીમિત્રો, અહીં એક બાબત એ પણ સ્પષ્ટ કરવી જરૂરી છે કે જ્યારે આપણે ‘વિજ્ઞાન’ શબ્દ બોલીએ છીએ ત્યારે તેમાં બે પ્રકારનાં વિજ્ઞાનોનો સમાવેશ થાય છે : (1) ભૌતિક કે પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન (2) સામાજિક વિજ્ઞાન.

ભૌતિકવિજ્ઞાનોમાં પદાર્થવિજ્ઞાન, રસાયણવિજ્ઞાન, ભૂસ્તરશાસ્ત્ર, અવકાશ વિજ્ઞાન વગેરેનો સમાવેશ થાય છે, જ્યારે સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં સમાજશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. અહીં એક સામાજિક વિજ્ઞાન તરીકે સમાજશાસ્ત્રનો અર્થ અને તેનું વિષયવસ્તુ સમજી તેના ઉદ્ભવ અને વિકાસની સાથે સમાજશાસ્ત્રની અન્ય શાખાઓ વિશે પરિચય મેળવીએ.

સમાજશાસ્ત્રને અંગ્રેજીમાં ‘Sociology’ કહે છે. Sociology શબ્દની વ્યુત્પત્તિ લેટિન ભાષાના ‘Socius’ અને ગ્રીક ભાષાના ‘Logos’ શબ્દો પરથી થઈ છે, જેને આપણે નીચે મુજબ સમજી શકીએ :

આમ, વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ એમ કહી શકાય કે, સમાજશાસ્ત્ર એટલે સમાજ સાથે સંબંધિત હકીકતોનું વૈજ્ઞાનિક અધ્યયન. એક સામાજિક વિજ્ઞાન તરીકે સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસનું કેન્દ્રબિંદુ માનવીનું સમાજજીવન છે. તે માનવીના સામાજિક સંબંધોના તાણાવાણાને સમજવા-સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને એટલે જ મેકાઈવર અને પેજ નામના સમાજશાસ્ત્રીઓના મત મુજબ સમાજશાસ્ત્રનું વિષયવસ્તુ સામાજિક સંબંધો અથવા સામાજિક સંબંધોનું ગુંફન છે જેને આપણે સમાજ તરીકે ઓળખીએ છીએ.

સમાજશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા

કિમ્બોલ યંગ સમાજશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા આપતા જણાવે છે કે, ‘સમાજશાસ્ત્ર સમૂહમાં માનવના વર્તનનો અભ્યાસ કરે છે.’

યંગ અને મેક સમાજશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા આપતાં જણાવે છે કે, ‘સમાજશાસ્ત્ર માનવજીવનના સામાજિક પાસાંઓનો વૈજ્ઞાનિક રીતે અભ્યાસ કરે છે.’

એચ. એમ. જહોન્સનના મતે, ‘સમાજશાસ્ત્ર સામાજિક જૂથો, તેનાં આંતરિક સ્વરૂપ અથવા સંસ્થાના વિવિધ પ્રકારો, તેને ટકાવી રાખતી અને પરિવર્તન લાવતી પ્રક્રિયાઓ અને જૂથો વચ્ચેના સંબંધોનો અભ્યાસ કરે છે.’

વિદ્યુત જોષી પારિભાષિક કોશમાં સમાજશાસ્ત્રનો અર્થ સમજાવતા લખે છે કે, ‘સમાજશાસ્ત્ર માનવીય સામાજિક વ્યવહારનો વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ છે. વ્યક્તિગત અને સામૂહિક આંતરક્રિયાઓની પ્રક્રિયાઓ, સામાજિક સમૂહ કે સંગઠનનાં સ્વરૂપ, પ્રકારો, પારસ્પરિક સંબંધો તથા વ્યક્તિગત વ્યવહારો પર સામૂહિક વ્યવહારોની અસરોનો તે અભ્યાસ કરે છે.’

સમાજશાસ્ત્રના ઉદ્ભવ પૂર્વે વ્યક્ત થયેલું સમાજ અંગેનું ચિંતન

એક સામાજિક વિજ્ઞાન તરીકે સમાજશાસ્ત્રના ઉદ્ભવને હજુ પોણા બસો વર્ષ જ થયાં છે, ત્યારે વિદ્યાર્થીમિત્રો આપને એ સવાલ થતો હશે કે શું પોણા બસો વર્ષ પૂર્વે સમાજ અંગેનો કોઈ વ્યવસ્થિત અભ્યાસ થયો જ નહોતો ? આ સવાલના જવાબરૂપે એમ કહી શકાય કે સમાજના અભ્યાસની આ પરંપરા ગ્રીક ચિંતકો પ્લેટો (427-347 ઈ.પૂ.) અને એરિસ્ટોટલ (384-322 ઈ.પૂ.)નાં લખાણોથી શરૂ થઈ હતી. આ બંને વિદ્વાનોના મત મુજબ સમાજ એક સુગ્રથિત વ્યવસ્થા છે અને તે સામાજિક અસમાનતા અને શ્રમવિભાજન પર આધારિત છે. 14મી સદીમાં ઈબ્ન ખાલ્દુન (1332-1406) નામના વિદ્વાને આરબ જગતની રખડું ટોળીઓ અને સ્થાયી ટોળીઓની તુલના કરી માનવ-ઈતિહાસને ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયા તરીકે ઓળખાવી સામાજિક પરિવર્તનનો ખ્યાલ રજૂ કર્યો હતો. આ ઉપરાંત થોમસ હોબ્સ (1588-1679), જહોન લોક (1632-1704), વિકો (1668-1744), મોન્ટેસ્ક્યુ (1689-1715), રૂસો (1712-1778), સેંટ સીમોન (1760-1825) જેવા વિદ્વાનોએ માનવસમાજ અને સામાજિક વ્યવસ્થા અંગે વિચારો વ્યક્ત કર્યા હતા.

સમાજશાસ્ત્રનો ઉદ્ભવ

પ્લેટોથી લઈ સેંટ સીમોન સુધીના અનેક વિચારકોએ સમાજ અંગેનું ચિંતન રજૂ કર્યું; પરંતુ એક સામાજિક વિજ્ઞાન તરીકે સમાજશાસ્ત્રનો ઉદ્ભવ 19મી સદીમાં પશ્ચિમ યુરોપમાં થયો. 18મી અને 19મી સદીમાં પશ્ચિમ યુરોપમાં આવેલાં ઝડપી સામાજિક પરિવર્તનો, નવજાગૃતિ, ઈંગ્લેન્ડમાં થયેલી ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ અને ફ્રાંસની રાજ્યક્રાંતિ જેવાં પરિબલોએ સમાજશાસ્ત્રના ઉદ્ભવનાં બીજ રોપ્યાં. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિને કારણે નવા-નવા ઉદ્યોગો સ્થપાવા લાગ્યા અને શ્રમજીવી વર્ગના શોષણની સમસ્યા ઊભી થઈ. ફ્રાંસમાં લૂઈ રાજાઓની અન્યાયી શાસનવ્યવસ્થાને કારણે સામાજિક અવ્યવસ્થાની સ્થિતિ ઊભી થઈ. વળી, નવી નવી વૈજ્ઞાનિક શોધખોળોને પરિણામે જુદાં જુદાં રાષ્ટ્રો એકબીજાંના સંપર્કમાં આવવા લાગ્યાં. આવી પરિસ્થિતિમાં વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુથી સમાજના વસ્તુલક્ષી અભ્યાસની આવશ્યકતા ઊભી થઈ. ફ્રાંસના વિદ્વાન દાર્શનિક ઓગસ્ટ કોંતે સૌપ્રથમ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુથી સમાજને વસ્તુલક્ષી રીતે સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો. કુદરતી ઘટનાઓની જેમ સમાજમાં બનતી ઘટનાઓનો પણ વૈજ્ઞાનિક રીતે અભ્યાસ થઈ શકે છે એમ તેમને લાગ્યું અને સન્ 1830થી 1842 દરમિયાન છ ભાગમાં લખેલી 'Positive Philosophy' નામની ગ્રંથશ્રેણીમાં કોંતે; સમાજના વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ અંગેના વિવિધ સિદ્ધાંતો રજૂ કર્યા. સમાજ અંગેના પોતાના આ વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસને કોંતે સૌપ્રથમ ‘સામાજિક ભૌતિકશાસ્ત્ર’ (Social Physics) તરીકે ઓળખાવતા હતા; પરંતુ આ શીર્ષક પોતાના અભ્યાસ સાથે બંધબેસતું ન લાગતા સન્ 1839માં તેમણે ‘સામાજિક ભૌતિકશાસ્ત્ર’ને બદલે ‘સમાજશાસ્ત્ર’ એવું નવું નામ આપ્યું. આ કારણથી જ ઓગસ્ટ કોંતેને સમાજશાસ્ત્રના પિતા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

ઓગસ્ટ કોંતેથી શરૂ થયેલું સમાજશાસ્ત્ર ફ્રાંસમાં ઈમાઈલ દુર્કિમ, ઈંગ્લેન્ડમાં જહોન સ્ટુઅર્ટ મિલ અને હર્બર્ટ સ્પેન્સર, જર્મનીમાં કાર્લ માર્ક્સ અને વેબરના અભ્યાસોથી આગળ વધવા લાગ્યું. આરંભના સમયગાળામાં આ સૌ સમાજશાસ્ત્રીઓએ આપેલા અનન્ય પ્રદાનને કારણે તેઓ પ્રશિષ્ટ સમાજશાસ્ત્રીઓ તરીકે જાણીતા થયા. આ સમાજશાસ્ત્રીઓના પ્રદાન દ્વારા કેવી રીતે સમાજશાસ્ત્રનો વિકાસ થયો અને સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં કયા કયા મુદ્દાઓ સમાવી શકાય તે અંગેની સમજ મેળવીએ.

ઓગસ્ટ કોંતે (1798-1857)

ઓગસ્ટ કોંતે 'Positive Philosophy' અને 'Positive Polity' નામની બે ગ્રંથશ્રેણીમાં સમાજની વ્યવસ્થા અને પ્રગતિના અભ્યાસ અંગેના વૈજ્ઞાનિક નિયમો રજૂ કર્યા. કોંતેના મતે સમાજે ઘડેલા નિયમો દ્વારા જ સમાજના વિવિધ ઘટકો વચ્ચે એકતા ઊભી થાય છે અને એ જ ખરા અર્થમાં સામાજિક વ્યવસ્થા છે. જો સામાજિક વ્યવસ્થાને ટકાવી રાખનારા નિયમોનો જ અભાવ હોય તો સમાજમાં અસ્થિરતા સર્જાય અને સામાજિક વ્યવસ્થાના વિઘટનની તથા

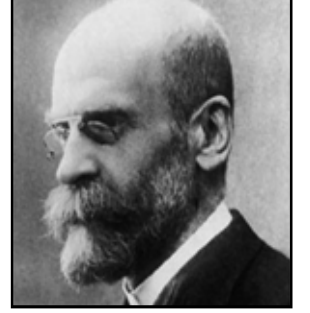

ઓગસ્ટ કોંતે

સામાજિક મૂલ્યોના પતનની પરિસ્થિતિ નિર્માણ પામે. આમ, કોંત સમજાવે છે કે, સામાજિક વ્યવસ્થાના ભોગે સામાજિક પ્રગતિ (વિકાસ) થઈ શકે નહિ. સામાજિક વ્યવસ્થા અને સામાજિક પ્રગતિ બંને એકબીજા પર આધારિત છે. વળી, કોંતે ધાર્મિક સ્તર, આધિભૌતિકસ્તર અને પ્રત્યક્ષ સ્તર એમ ત્રણ સ્તર દ્વારા તબક્કાવાર સામાજિક વ્યવસ્થાની પ્રગતિનું વર્ણન રજૂ કર્યું. આ સમજૂતી દ્વારા કોંતે સમાજશાસ્ત્રને સામાજિક વ્યવસ્થા અને સામાજિક પ્રગતિના સિદ્ધાંતો અને નિયમોનો અભ્યાસ કરનારા વિજ્ઞાન તરીકે ઓળખાવ્યું. સાથે સાથે કોંતે નિરીક્ષણ, તુલના, પ્રાયોગિક અને ઐતિહાસિક પદ્ધતિના વિનિયોગ દ્વારા સમાજનો વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ કરવાની હિમાયત કરી અને સમાજમાં બનતી ઘટનાઓના કાર્યકારણ સંબંધને ચકાસવા પર ભાર મૂક્યો. આ રીતે ઓગસ્ટ કોંતથી સમાજના વૈજ્ઞાનિક અધ્યયનનો આરંભ થયો.

ઈમાઈલ દુર્ખિમ (1858-1917)

ફ્રાંસના વિદ્વાન ઈમાઈલ દુર્ખિમે સમાજના નક્કર વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ દ્વારા ઓગસ્ટ કોંતે રોપેલા સમાજશાસ્ત્રરૂપી બીજને અંકુરિત કરવાનું કાર્ય કર્યું. દુર્ખિમ માનતા હતા કે સમાજશાસ્ત્ર માત્ર સમાજનું પૃથક્કરણ નથી કરતું; પરંતુ એથી વિશેષ તો તે સામાજિક જીવન જીવવાની કળા છે. સમાજશાસ્ત્ર કોઈ અગોચર વિશ્વનો નહિ; પરંતુ જીવંત વ્યક્તિઓના સમૂહનો અભ્યાસ કરતું હોવાથી દુર્ખિમને આ વિષયના અભ્યાસમાં વિશેષ રસ જાગત થયો. તેમનું ધ્યેય વ્યક્તિ અને સમૂહ વચ્ચેના સંબંધો શોધવાનું હતું. સમૂહની વ્યક્તિ પર શું અસર થાય છે તે તેમને ચકાસવું હતું અને તેથી જ તેમણે સામાજિક તથ્યનો અભ્યાસ કરવા પર ભાર મૂક્યો. દુર્ખિમના મતે સામાજિક તથ્યો સમૂહજીવનમાંથી ઉદ્ભવે છે. આવાં તથ્યો વ્યક્તિની બહાર છે અને વ્યક્તિને અમુક જ રીતે વર્તન કરવા માટે ફરજ પાડે છે. વળી, આ તથ્યોનું વસ્તુલક્ષી રીતે નિરીક્ષણ પણ કરી શકાય છે. ઉદાહરણ તરીકે ભારતીય સમાજના સંદર્ભમાં આપણે રિવાજો, પરંપરાઓ વગેરેને સામાજિક તથ્ય તરીકે ઓળખાવી શકીએ. દુર્ખિમ જણાવે છે કે સામાજિક તથ્યોને વસ્તુઓ તરીકે જોવા જોઈએ જેથી તેનો અભ્યાસ બરાબર રીતે કરી શકાય. 'The Rules of Sociological Method'માં સામાજિક તથ્યોની સમજૂતી આપીને દુર્ખિમે સમાજશાસ્ત્રના પદ્ધતિશાસ્ત્રમાં મહત્વનું પ્રદાન આપ્યું છે. આ ઉપરાંત આત્મહત્યા, શ્રમવિભાજન અને સામાજિક એકતા, ધર્મ, સામૂહિક પ્રતિનિધિત્વ જેવા સિદ્ધાંતો આપીને દુર્ખિમે સમાજશાસ્ત્રના વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું છે.

ઈમાઈલ દુર્ખિમ

હર્બર્ટ સ્પેન્સર (1820-1903)

હર્બર્ટ સ્પેન્સર

19મી સદીના બ્રિટિશ સમાજશાસ્ત્રી હર્બર્ટ સ્પેન્સરે સને 1873માં 'The Study of Sociology' અને સને 1876માં 'The Principles of Sociology' જેવાં પુસ્તકોમાં સમાજના વિકાસની પ્રક્રિયા સમજાવવા માટે સામાજિક ઉત્ક્રાંતિનો સિદ્ધાંત રજૂ કર્યો. સ્પેન્સરે સમાજની જીવંત દેહ સાથે તુલના કરી, સમાજને એક જીવંત પ્રાણી તરીકે વર્ણવ્યો. જેમ શરીર જુદા જુદા ભાગોનું બનેલું છે એવી જ રીતે સમાજ પણ જુદા જુદા ભાગોનો બનેલો છે અને જો સમાજને જીવંત રાખવો હોય તો તેના આ ભાગોએ સાથે મળીને કાર્ય કરવું પડશે એ બાબત સ્પેન્સરે પોતાના આ સિદ્ધાંતમાં સ્પષ્ટ કરી. તેમના આ સિદ્ધાંતમાં પ્રાણીઓની માફક સમાજની પણ ઉત્ક્રાંતિ થાય છે એ બાબત સવિશેષ મહત્વની રહી હતી.

વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે કે ગુજરાતના ક્રાંતિવીર શ્યામજીકૃષ્ણ વર્મા પોતાના લંડન નિવાસ દરમિયાન હર્બર્ટ સ્પેન્સરના પ્રભાવ હેઠળ આવ્યા હતા અને સ્પેન્સરના અવસાન બાદ તેઓએ હર્બર્ટ સ્પેન્સર ઇન્ડિયન ફેલોશિપ પણ જાહેર કરી હતી.

કાર્લ માર્ક્સ (1818-1883)

જર્મનીના વિદ્વાન કાર્લ માર્ક્સ સમાજશાસ્ત્રમાં સંઘર્ષવાદી અને સમાજવાદી વિચારશાખાના પ્રણેતા મનાય છે. માર્ક્સ સૌપ્રથમ એવા વિચારક હતા જેમણે ઐતિહાસિક ઘટનાઓ પર આર્થિક પરિસ્થિતિઓનો પ્રભાવ હોય છે એ વાત પર ભાર

A black and white portrait of Karl Marx, showing him from the chest up. He has a full, white beard and mustache, and is wearing a dark suit with a white shirt and a dark bow tie. He is looking slightly to the left of the camera.

મેક્સ વેબર (1864-1920)

માનવીના સામાજિક વર્તનને સમજવા—સમજાવવામાં જર્મનીના મેક્સ વેબરનું નામ જાણીતું છે. વેબરના મતે સમાજશાસ્ત્રનું મુખ્ય અભ્યાસવસ્તુ સામાજિક ક્રિયા છે અને સમાજશાસ્ત્રને વિજ્ઞાન તરીકેનો દરજ્જો આપવામાં તે નિર્ણાયક ભાગ ભજવે છે. આથી જ તેઓ સમાજશાસ્ત્રને સામાજિક ક્રિયાની અર્થપૂર્ણ સમજ આપતા શાસ્ત્ર તરીકે ઓળખાવે છે. વેબરે આપેલી આદર્શ પ્રકાર પદ્ધતિ સામાજિક સંશોધનમાં વિશેષ ઉપયોગી પુરવાર થઈ છે, તો વિશ્વના જુદા જુદા ધર્મોના તુલનાત્મક અધ્યયનના આધારે વેબરે રજૂ કરેલો પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મની આચારસંહિતા અને તેનો મૂડીવાદ અંગેનો અભ્યાસ તથા સત્તા, નોકરશાહી જેવા સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસોએ સમાજશાસ્ત્રને વિકસાવવામાં વિશેષ યોગદાન આપ્યું છે.

ભારતમાં સમાજશાસ્ત્રનો વિકાસ

ભારતમાં સને 1914માં સૌપ્રથમ મુંબઈ વિશ્વવિદ્યાલયમાં અનુસ્નાતક કક્ષાએ સમાજશાસ્ત્રનું અધ્યાપનકાર્ય શરૂ થયું. બ્રિટનના જાણીતા સમાજશાસ્ત્રી અને નગરનિયોજનના અભ્યાસી પેટ્રિક ગીડ્સના અધ્યક્ષપદે આ જ યુનિવર્સિટીમાં સમાજશાસ્ત્રનો અનુસ્નાતક વિભાગ શરૂ થયો. સને 1924માં જાણીતા સમાજશાસ્ત્રી ડૉ. ગોવિંદ સદાશિવ ઘૂર્યે આ વિભાગના અધ્યક્ષ થયા. સને 1952માં સ્થપાયેલી ‘ઈન્ડિયન સોશિયોલૉજિકલ સોસાયટી’ના પ્રેરણાસ્ત્રોત અને ‘સોશિયોલૉજિકલ બુલેટિન’ના મુખ્ય સંપાદક એવા ઘૂર્યેએ ભારતમાં સમાજશાસ્ત્રના વિકાસની એક નવી કેડી કંડારી આપી. ઘૂર્યેએ કરેલા અભ્યાસો અને તેમણે તૈયાર કરેલી સમાજશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થીઓની પેઢીને કારણે મુંબઈ વિશ્વવિદ્યાલય ભારતમાં સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસનું કેન્દ્ર બન્યું.

4

ભારતમાં જુદા જુદા સમાજશાસ્ત્રીઓએ સમાજશાસ્ત્રના વિકાસમાં મહત્વનું પ્રદાન કર્યું છે. જેમકે એમ. એન. શ્રીનિવાસ, એસ. સી. દૂબે, એ. આર. દેસાઈ, ડી. પી. મુખરજી, ડેવિડ હાર્ડમિન, યોગેન્દ્ર સિંઘ, એ. એમ. શાહ વગેરે. ગાંધીજી અને બાબાસાહેબ આંબેડકર જેવા સમાજસુધારકો સમાજચિંતકોએ પણ ભારતીય સમાજને વૈજ્ઞાનિક રીતે સમજવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

વળી, ઇન્ડિયન કાઉન્સિલ ઓફ સોશિયલ સાયન્સ રિસર્ચ (આઈ.સી.એસ.એસ.આર.) અને યુ.જી.સી. દ્વારા સામાજિક સંશોધન માટે નાણાકીય મદદ પ્રાપ્ત થતાં સમાજશાસ્ત્રીય સંશોધનોને પણ વેગ મળ્યો.

ભારતનાં અન્ય વિશ્વવિદ્યાલયોની જેમ ગુજરાતનાં વિવિધ વિશ્વવિદ્યાલયો તેમજ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં સ્નાતક અને અનુસ્નાતક કક્ષાએ સમાજશાસ્ત્રનું અધ્યયન અને અધ્યાપનકાર્ય થઈ રહ્યું છે. આ ઉપરાંત મેડિકલ, નર્સિંગ જેવા અભ્યાસક્રમોમાં પણ સમાજશાસ્ત્ર એક વિષય તરીકે શીખવવામાં આવી રહ્યો છે. આ ઉપરાંત સુરત ખાતે આઈ. પી. દેસાઈએ સ્થાપેલી ‘સેન્ટર ફોર સોશિયલ સ્ટડિઝ’ નામની સંસ્થા ગુજરાતમાં સર્જનાત્મક સામાજિક સંશોધનને વેગ આપી રહી છે. આ જ સંસ્થાના ‘અર્થાત્’ નામના સામયિકે ગુજરાતના સંશોધકોના સંશોધન-લેખો પ્રકાશિત કરી તેમની સંશોધનવૃત્તિને પ્રોત્સાહન પૂરું પાડ્યું છે.

તારાબહેન પટેલ

ગુજરાતમાં સમાજશાસ્ત્રના વિકાસમાં એન. એ. થૂથી, આઈ. પી. દેસાઈ, અક્ષયકુમાર દેસાઈ, નીરા દેસાઈ, તારાબહેન પટેલ, એ. એમ. શાહ વગેરેનું યોગદાન ઉલ્લેખનીય રહ્યું છે.

સમાજશાસ્ત્રનું વિષયક્ષેત્ર

અહીં વિષયની સાથે સંકળાયેલો ‘ક્ષેત્ર’ શબ્દ આપણને સમાજશાસ્ત્ર વિષયની ચોક્કસ હદ-સીમા નક્કી કરી આપે છે. આ નિયત કરવામાં આવેલી સીમારેખામાં જે-જે બાબતોને સમાવવામાં આવે છે તે જ સમાજશાસ્ત્રનું વિષયવસ્તુ છે. આ રીતે જોતાં અન્ય સામાજિક વિજ્ઞાનોની જેમ સમાજશાસ્ત્રને પણ પોતાનું આગવું વિષયક્ષેત્ર અને વિષયવસ્તુ છે.

મૂળભૂત રીતે સામાજિક સંબંધો અને સામાજિક સંસ્થાઓનો અભ્યાસ કરતું સમાજશાસ્ત્ર આપણી આસપાસનાં અનેકવિધ સામાજિક પાસાઓને આવરી લે છે. તેમાં ખાસ કરીને સમાજનું સાતત્ય જાળવતા અને તેમાં પરિવર્તન લાવતાં પરિબળોને સમજાવે છે. સમાજશાસ્ત્રના વિષયવસ્તુમાં સમાજજીવનના મૂળભૂત એકમો, પાયાની સામાજિક સંસ્થાઓ, પ્રક્રિયાઓ અને સમસ્યાઓનો સમાવેશ થાય છે. એલેક્ષ ઈંકલિસ નામના વિદ્વાને તેનું વિસ્તૃત વર્ણન રજૂ કર્યું છે. અહીં આપણે સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસવસ્તુને નીચે મુજબ સમજી શકીએ :

અ. સમાજના મૂળભૂત એકમોનો અભ્યાસ :

- (1) સમાજમાં વ્યક્તિઓ વચ્ચેના સંબંધો, આંતરક્રિયા, સામાજિક ધોરણો, સામાજિક દરજ્જા અને સામાજિક ભૂમિકા, સામાજિક માળખું, સંસ્કૃતિ વગેરેનો અભ્યાસ
- (2) સામાજિક સમૂહો, તેના પ્રકારો અને લક્ષણો અને સમૂહો વચ્ચેના આંતરસંબંધો
- (3) સમુદાયો : ગ્રામ સમુદાય, નગર સમુદાય, આદિવાસી સમુદાય
- (4) સામાજિક મંડળો અને સંગઠનો
- (5) સમાજની વસ્તીવિષયક લાક્ષણિકતાઓ

બ. પાયાની સામાજિક સંસ્થાઓનો અભ્યાસ :

- (1) કુટુંબ અને સગાઈ સંબંધો
- (2) આર્થિક સંસ્થાઓ (વેપાર-વાણિજ્ય, ઔદ્યોગિક સમૂહો, વ્યાવસાયિક જૂથો વગેરે)
- (3) રાજકીય સંસ્થાઓ (સરકાર, રાજકીય પ્રશ્નો, ધારાસભા, પંચાયત વગેરે)
- (4) કાનૂની સંસ્થાઓ (બંધારણ, કાનૂનવ્યવસ્થા, કાનૂન અને સામાજિક પરિવર્તન)
- (5) ધાર્મિક સંસ્થાઓ (ધર્મો, સંપ્રદાયો, સાંપ્રદાયિક તણાવ)

(6) જ્ઞાતિવ્યવસ્થા (જ્ઞાતિનો ઉદ્ભવ, વિકાસ, લાક્ષણિકતાઓ)

(7) શિક્ષણસંસ્થાઓ (શિક્ષણસંસ્થાઓ અને સામાજિક પરિવર્તનના સાધન તરીકે શિક્ષણનું મહત્વ)

ક. પાયાની સામાજિક પ્રક્રિયાઓ :

(1) સહકાર, સ્પર્ધા, સંઘર્ષ, અનુકૂલન અને આત્મસાતીકરણ જેવી પ્રક્રિયાઓ

(2) સમાજના સભ્યોને સમાજમાન્ય વર્તનો અને ધોરણો શીખવતી સામાજિકીકરણની પ્રક્રિયા

(3) સામાજિક વિચલન અને સામાજિક નિયંત્રણની પ્રક્રિયા

સમાજશાસ્ત્રનો અન્ય સામાજિક વિજ્ઞાનો સાથે સંબંધ

(1) સમાજશાસ્ત્ર અને માનવશાસ્ત્ર : માનવશાસ્ત્ર માનવીનો અભ્યાસ કરનારું વિજ્ઞાન છે, જ્યારે સમાજશાસ્ત્ર સમાજનો વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ કરે છે. માનવશાસ્ત્ર માનવીના આરંભથી લઈને સાંપ્રત જીવન સુધીનાં શારીરિક, સાંસ્કૃતિક અને પુરાતત્ત્વીય પાસાને સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ રીતે માનવશાસ્ત્રને ત્રણ ભાગમાં વહેંચી શકાય : (અ) શારીરિક માનવશાસ્ત્ર (બ) સાંસ્કૃતિક માનવશાસ્ત્ર (ક) પુરાતત્ત્વીય માનવશાસ્ત્ર.

શારીરિક માનવશાસ્ત્ર માનવીય શરીરની રચના, તેનાં જુદાં જુદાં શારીરિક લક્ષણો, માનવીની જુદી જુદી જાતિઓ (Race) અને આ જાતિઓ એકબીજાથી કઈ રીતે જુદી પડે છે તેનો અભ્યાસ કરે છે. સાંસ્કૃતિક માનવશાસ્ત્ર આદિમાનવના આચારો, રૂઢિઓ, જીવનશૈલી, તેની સામાજિક સંસ્થાઓ વગેરેનો અભ્યાસ કરે છે. જ્યારે પુરાતત્ત્વીય માનવશાસ્ત્ર સંશોધન દરમિયાન પ્રાપ્ત થયેલા અવશેષોના આધારે પુરાતન સંસ્કૃતિના ઉદ્ભવ અને તેના વિકાસનો અભ્યાસ કરે છે.

એક રીતે જોઈએ તો માનવશાસ્ત્ર સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસની પૂર્વતૈયારીનો તબક્કો છે. વળી, માનવશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર વચ્ચેની ભેદરેખા ખૂબ પાતળી છે. બંનેના પદ્ધતિશાસ્ત્ર અને દૃષ્ટિકોણમાં તફાવત હોવા છતાં આ બંને વિજ્ઞાનો પરસ્પરાવલંબી છે. માનવશાસ્ત્ર શારીરિક લક્ષણો અને સંસ્કૃતિને સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે, જ્યારે સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસનું કેન્દ્રબિંદુ માનવસમાજ અને સામાજિક સંબંધો છે. આમ, જો માનવસમાજ અને સામાજિક સંબંધોને સમજવા હોય તો સંસ્કૃતિની સમજ મેળવવી આવશ્યક છે. આથી, માનવશાસ્ત્રના અભ્યાસ વિના સમાજશાસ્ત્રનો અભ્યાસ અધૂરો છે.

(2) સમાજશાસ્ત્ર અને મનોવિજ્ઞાન : મનોવિજ્ઞાન વ્યક્તિના વર્તનનો અભ્યાસ કરતું શાસ્ત્ર છે. સમાજલક્ષી મનોવિજ્ઞાન સમાજ અને જૂથમાં રહેતી વ્યક્તિનાં વર્તનો અથવા વ્યક્તિનો તેના જૂથજીવન, જૂથનાં ધોરણો, મૂલ્યો, ધ્યેયો વગેરેના સંદર્ભમાં અભ્યાસ કરે છે.

સમાજશાસ્ત્ર સમાજનો અભ્યાસ કરે છે. તે જુદાં જુદાં જૂથોની રચના અને કાર્યો તપાસે છે. જુદાં જુદાં જૂથો વચ્ચેના પારસ્પરિક સંબંધો, સમાજમાં આવતું પરિવર્તન વગેરેનો અભ્યાસ કરે છે. મનોવિજ્ઞાન વ્યક્તિનો અભ્યાસ કરે છે અને સમાજશાસ્ત્ર સમાજ કે જૂથનો અભ્યાસ કરે છે. બંને વિજ્ઞાનો વચ્ચે તફાવત અને પરસ્પરાવલંબન પણ જોવા મળે છે. મનોવિજ્ઞાન વ્યક્તિના સંગઠિત થયેલ વર્તન, તેના શારીરિક, માનસિક અને વ્યક્તિગત અનુભવોની સંયુક્ત અસર દ્વારા ઘડાયેલ વર્તનનો અભ્યાસ કરે છે. વ્યક્તિ, સમાજ અને જૂથ એકબીજા સાથે સંકળાયેલાં છે. આથી તેમનો અભ્યાસ કરતાં મનોવિજ્ઞાન અને સમાજશાસ્ત્ર પરસ્પર સંબંધ ધરાવે છે.

આ બંને સામાજિક વિજ્ઞાનો એકબીજાં પાસેથી માહિતીની આપ-લે કરે છે. સમાજશાસ્ત્ર વ્યક્તિ, વ્યક્તિત્વ વગેરેના અભ્યાસમાં મનોવિજ્ઞાન પાસેથી માહિતી મેળવે છે, જ્યારે મનોવિજ્ઞાન વ્યક્તિના વર્તનને સમજવા જૂથને ધ્યાનમાં રાખે છે. આથી જૂથ અંગેની માહિતી તે સમાજશાસ્ત્ર પાસેથી મેળવે છે. સમાજશાસ્ત્ર અને મનોવિજ્ઞાન સમાજલક્ષી મનોવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં ગાઢ રીતે સંકળાયેલાં છે. આ ઉપરાંત કેટલાક સમાન અભ્યાસ-પ્રશ્નો જેવા કે વલણો, લોકમત, ટોળું વગેરેના અભ્યાસમાં બંને સામાજિક વિજ્ઞાનો વચ્ચે કોઈ તફાવત રહેતો નથી.

(3) સમાજશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્ર : માનવીના આર્થિક સંબંધોને સમજવા એ અર્થશાસ્ત્રનું મુખ્ય ધ્યેય છે. વસ્તુની ઉત્પત્તિ, તેનું વિતરણ, વિતરણના વિવિધ પ્રકારો, તેમાં આવતાં પરિવર્તનો, વસ્તુની માંગ, તેનો પુરવઠો, વસ્તુનું મૂલ્ય,

રાષ્ટ્રીય આવક, આર્થિક સંગઠનોનો ઉદ્ભવ, વિકાસ, તેના લાભ-ગેરલાભ જેવી બાબતો અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસ સાથે સંકળાયેલી છે, જ્યારે સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસનું કેન્દ્રિય સામાજિક સંબંધો છે. સમાજમાં બનતી ઘટનાઓને સમાજશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિબિંદુથી ચકાસવી એ સમાજશાસ્ત્રનું ધ્યેય છે.

આ બંને સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં વિષયક્ષેત્ર અને અભિગમની બાબતમાં ભિન્નતા હોવા છતાં તે બંને એકબીજા સાથે સંકળાયેલા છે. માનવીની આર્થિક ક્રિયા તે જે સમાજમાં રહે છે એ સમાજમાં જ ઉદ્ભવે છે અને વિકસે છે. એટલે એમ કહી શકાય કે સમાજ આર્થિક ક્રિયાઓથી અને આર્થિક ક્રિયાઓ સમાજથી પ્રભાવિત થાય છે.

વળી, બેકારી, ગરીબી, વસ્તીવૃદ્ધિ જેવી સમસ્યાઓનો અભ્યાસ બંને સામાજિક વિજ્ઞાનો કરે છે. જોકે બંનેનો દૃષ્ટિકોણ અલગ-અલગ છે. અર્થશાસ્ત્ર બેકારી માટે ક્યાં ક્યાં આર્થિક પરિબળો જવાબદાર છે તે જાણવાનો પ્રયત્ન કરે છે, જ્યારે સમાજશાસ્ત્ર બેકારીનાં સામાજિક પાસાંઓને સમજવા તરફ પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે; પરંતુ એક વાત સ્પષ્ટ છે કે, માનવીના આર્થિક જીવનને સમજવા માટે તેની સામાજિક પ્રવૃત્તિઓને અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓને સમજવા માટે તેની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓને સમજવી જરૂરી છે. આ અર્થમાં બંને સામાજિક વિજ્ઞાનો એકબીજાંને મદદરૂપ બને છે.

(4) સમાજશાસ્ત્ર અને રાજ્યશાસ્ત્ર : રાજ્યશાસ્ત્ર સત્તાનું સર્જન, ઉપયોગ અને તેની વહેંચણીનો અભ્યાસ કરે છે. સત્તાના સર્જન અને અમલીકરણ સાથે સંબંધ ધરાવતી વ્યક્તિનાં વર્તન અને સંસ્થા રાજ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં કેન્દ્રસ્થાને છે. હવે સમાજશાસ્ત્રમાં રાજકીય સમાજશાસ્ત્રનો એક વિશિષ્ટ શાખા તરીકે ઉદ્ભવ થયો છે. આથી રાજકીય સમાજશાસ્ત્રી તેમજ રાજ્યશાસ્ત્રીઓ મતદાન વર્તન, રાજકીય વલણો, રાજકીય પક્ષનાં રચનાતંત્રો, રાજકીય વ્યવસ્થા દ્વારા હાંસલ કરવામાં આવતી ગતિશીલતા, સામાજિક અને રાજકીય આંદોલનો તેમજ અમલદારશાહી જેવા સમાન મુદ્દાઓ પર અભ્યાસ કરતા થયા છે. રાજ્યશાસ્ત્ર પોતાના સિદ્ધાંતો માટે સમાજશાસ્ત્ર પર આધાર રાખે છે. દા.ત., મેક્સ વેબરના નોકરશાહીના ખ્યાલનો ઉપયોગ આધુનિક રાજ્યવ્યવસ્થા અને મૂડીવાદને સમજવા માટે કરવામાં આવે છે. વળી, જ્ઞાતિ અને ધર્મના વર્તમાન રાજકારણના મહત્વને સ્પષ્ટ કરવા માટે સમાજશાસ્ત્રીય સમજ હોવી અનિવાર્ય બને છે.

સમાજશાસ્ત્રની શાખાઓ

સમાજશાસ્ત્રનું કાર્યક્ષેત્ર અત્યંત વ્યાપક છે. આથી જ સમાજશાસ્ત્રની અનેક શાખાઓ વિકસી છે. આ શાખાઓની વિશેષતા એ છે કે, પ્રત્યેક શાખા સમાજશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિબિંદુથી સમાજનાં જે-તે ક્ષેત્રનો અભ્યાસ કરે છે. આ અર્થમાં પ્રત્યેક શાખા પાસે સમાજનાં જે-તે પાસાંનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન છે.

એક અંદાજ મુજબ સમાજશાસ્ત્રની 50થી વધુ શાખાઓ છે. સમાજશાસ્ત્રની આ શાખાઓમાં - ગ્રામીણ સમાજશાસ્ત્ર, નગર સમાજશાસ્ત્ર, કુટુંબનું સમાજશાસ્ત્ર, શિક્ષણનું સમાજશાસ્ત્ર, પ્રાદેશિક સમાજશાસ્ત્ર, ઔદ્યોગિક સમાજશાસ્ત્ર, જ્ઞાનનું સમાજશાસ્ત્ર, તબીબી સમાજશાસ્ત્ર, સામાજિક માનવશાસ્ત્ર, સમાજલક્ષી મનોવિજ્ઞાન, ધર્મનું સમાજશાસ્ત્ર, સ્ત્રીઓનું સમાજશાસ્ત્ર, સાહિત્યનું સમાજશાસ્ત્ર, વિકાસનું સમાજશાસ્ત્ર, યુવાનોનું સમાજશાસ્ત્ર, કાનૂનનું સમાજશાસ્ત્ર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ભારતમાં સમાજશાસ્ત્રના વિકાસમાં આ તમામ શાખાઓનું વિશિષ્ટ યોગદાન રહ્યું છે.

આ એકમમાં આપણે સમાજશાસ્ત્રના ઉદ્ભવ અને વિકાસનો પરિચય કેળવી સમાજશાસ્ત્રનાં અન્ય વિજ્ઞાનો સાથેના સંબંધ અંગે માહિતી મેળવી. હવે પછીના એકમમાં આપણે સમાજશાસ્ત્રના મૂળભૂત ખ્યાલો (વિભાવના) અંગે પરિચય મેળવીશું.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર જવાબ લખો :

- (1) સમાજશાસ્ત્રનું વિષયવસ્તુ સમજાવો.
- (2) સમાજશાસ્ત્રનો શબ્દાર્થ સમજાવી સમાજશાસ્ત્રના ઉદ્ભવ વિશે નોંધ લખો.
- (3) ઈમાઇલ દુર્ખીમ અને મેક્સ વેબરનું સમાજશાસ્ત્રમાં પ્રદાન જણાવો.

2. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ લખો :

- (1) ભારતમાં સમાજશાસ્ત્રનો વિકાસ
- (2) સમાજશાસ્ત્ર અને મનોવિજ્ઞાન
- (3) ઓગસ્ટ કોંત

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ લખો :

- (1) સમાજશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા આપો.
- (2) સમાજશાસ્ત્રની રજૂઆત કોણે, ક્યારે અને કયા પુસ્તકમાં કરી?
- (3) સમાજશાસ્ત્રની વિવિધ શાખાઓ જણાવો.
- (4) ભારતમાં સમાજશાસ્ત્રના વિકાસમાં યોગદાન આપનાર સમાજશાસ્ત્રીઓનાં નામ આપો.

4. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

- (1) કાર્લ માર્ક્સે લખેલા પ્રસિદ્ધ પુસ્તકનું નામ જણાવો.
- (2) ભારતમાં સમાજશાસ્ત્ર સૌપ્રથમ કઈ યુનિવર્સિટીમાં શરૂ થયું ?
- (3) ગુજરાતમાં સમાજશાસ્ત્રના વિકાસમાં પ્રદાન આપનાર વિદ્વાનોનાં નામ આપો.
- (4) યેલ વિશ્વવિદ્યાલયમાં કોના પ્રયત્નથી સમાજશાસ્ત્રનું અધ્યયન શરૂ થયું ?

5. નીચેના પ્રત્યેક પ્રશ્નમાં આપેલા વિકલ્પોમાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી સાચો ઉત્તર આપો :

- (1) સમાજશાસ્ત્રના સ્થાપકનું નામ જણાવો.
(અ) મેક્સ વેબર (બ) ઓગસ્ટ કોંત (ક) કાર્લ માર્ક્સ (ડ) હર્બર્ટ સ્પેન્સર
- (2) સામાજિક તથ્યનો ખ્યાલ કોણે આપ્યો ?
(અ) ઈમાઈલ દુર્ખીમ (બ) હર્બર્ટ સ્પેન્સર (ક) કાર્લ માર્ક્સ (ડ) ઓગસ્ટ કોંત
- (3) ગુજરાતમાં સર્જનાત્મક સામાજિક સંશોધનને કઈ સંસ્થા વેગ આપી રહી છે ?
(અ) સેન્ટર ફોર સોશિયલ સ્ટડીઝ (બ) ઈન્ડિયન સોશિયોલોજિકલ સોસાયટી
(ક) આઈ.સી.એસ.એસ.આર. (ડ) ત્રણમાંથી એક પણ નહિ.
- (4) નોકરશાહીનો ખ્યાલ કોણે આપ્યો ?
(અ) કાર્લ માર્ક્સ (બ) ઓગસ્ટ કોંત (ક) મેક્સ વેબર (ડ) જી. એસ. ધૂર્યે
- (5) ઈન્ડિયન સોશિયોલોજિકલ સોસાયટીના પ્રેરણાસ્ત્રોત કોણ હતા ?
(અ) એમ. એન. શ્રીનિવાસ (બ) જી. એસ. ધૂર્યે (ક) આઈ. પી. દેસાઈ (ડ) એ. એમ. શાહ

પ્રવૃત્તિ

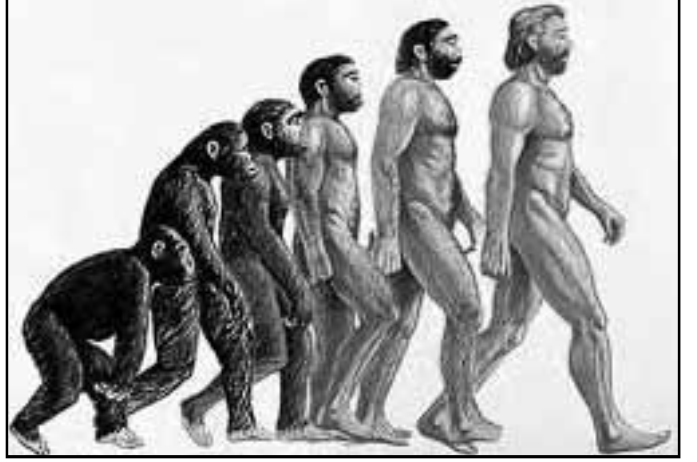
- સમાજશાસ્ત્રના ઉદ્ભવ અને વિકાસમાં યોગદાન આપનાર સમાજશાસ્ત્રીઓના ચાર્ટ તૈયાર કરવા.
- સમાજશાસ્ત્રનો અન્ય સામાજિક વિજ્ઞાનો સાથેના સંબંધ અંગેનાં ભીંતચિત્રો તૈયાર કરવાં.
- સમાજની પાયાની સામાજિક સંસ્થાઓ અંગે ચર્ચાસભા યોજવી.
- નકશામાં સમાજશાસ્ત્રીઓના જન્મસ્થળ અને કાર્યક્ષેત્રનું સ્થળ શોધો.

પ્રસ્તાવના

વિદ્યાર્થીમિત્રો, કોઈ પણ વિજ્ઞાનને સમજવું હોય તો તે તેના વિષયવસ્તુને સમજવા કઈ વિભાવનાઓ કે ખ્યાલોનો ઉપયોગ કરે છે તે તપાસવું પડે. પ્રત્યેક વિજ્ઞાનને પોતાના આગવા ખ્યાલો (વિભાવના), સિદ્ધાંતો-પરિપ્રેક્ષ્ય અને પરિભાષા હોય છે. ખ્યાલો કે વિભાવના એટલે દરેક વિજ્ઞાને પસંદ કરેલા વિશિષ્ટ અર્થ સૂચવતા શબ્દો જેના દ્વારા વિજ્ઞાન પોતાની અભ્યાસ સામગ્રીનું અર્થઘટન અને રજૂઆત કરે છે. ખ્યાલો ઘટનાને સૂચવતી તાર્કિક રચના છે. કોઈ પણ વિજ્ઞાનના ખ્યાલો ચોક્કસ, અર્થપૂર્ણ અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો (આંખ, કાન, નાક, જીભ, ત્વચા) દ્વારા ચકાસી શકાય તેવા અને જે-તે ઘટનાને સમજાવી શકે તેવા હોય છે. ખ્યાલોની આવી સુસજ્જ ભાષાને વૈજ્ઞાનિક પરિભાષા કહે છે. સમાજશાસ્ત્ર પણ સામાજિક ઘટનાને જોવા, તપાસવા તેમજ તેનું અર્થઘટન કરવા માટે ચોક્કસ ખ્યાલોનો ઉપયોગ કરે છે. મિત્રો, આ એકમમાં આપણે સમાજશાસ્ત્રના કેટલાક મૂળભૂત ખ્યાલો જેવા કે સમાજ, સમુદાય, સમૂહ, સામાજિક દરજ્જો અને ભૂમિકા, સામાજિક ધોરણો અને સામાજિક નિયંત્રણની ચર્ચા કરીશું.

સમાજ (Society)

‘સમાજ’ શબ્દને આપણે રોજબરોજના જીવનવ્યવહારમાં ઉપયોગમાં લઈએ છીએ; પરંતુ સમાજશાસ્ત્રમાં આ શબ્દનો ચોક્કસ અર્થ છે. સમાજ એ એક વિસ્તૃત ખ્યાલ છે. મિત્રો, અહીં સૌપ્રથમ આપણે સ્પષ્ટતા કરી લેવી જરૂરી છે કે આપણને માનવસમાજનો જ પરિચય હોય છે. કેમકે આપણો રસ અને હિતો માનવસમાજ સાથે જ સંકળાયેલા હોય છે. આથી સમાજ એટલે જે માનવી પૂરતો સીમિત છે તેવી ગેરસમજ ઊભી થાય છે; પરંતુ પશુઓ, પક્ષીઓ, જીવજંતુઓ પણ સામૂહિક જીવન ધરાવે છે. જેમકે ઊધઈ, મધમાખી, કીડી, ચિમ્પાન્ઝી વગેરે જેમના સામૂહિક જીવનના આધારભૂત વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસો થયેલા છે. આમ, માનવી સિવાય અન્ય માનવેતર સજીવો પણ સામૂહિક જીવન જીવે છે, તેમના પણ સમાજ હોય છે. માનવસમાજ અને માનવેતર સમાજ તેમના સહજીવનની સમાનતા ધરાવે છે તે દ્વારા તેઓ તેમની મૂળભૂત જરૂરિયાતો જેવી કે વસ્તીની જાળવણી, ભરણ-પોષણ, સંરક્ષણ, નવા સભ્યોની ભરતી, કાર્યવિભાજન અને સમૂહ એકતા દ્વારા વ્યવસ્થાનું સાતત્ય જાળવે છે. ચિમ્પાન્ઝીમાંથી માનવની ઉત્ક્રાંતિ કેવી રીતે થઈ એ ચિત્ર દ્વારા આપ જોઈ શકશો.

માનવ ઉત્ક્રાંતિ

સમાજનો અર્થ અને વ્યાખ્યા

રોજિંદા વ્યવહારમાં સમાજ કે સોસાયટી (Society) શબ્દ સામાન્ય અર્થમાં પ્રયોજાય છે. જેમ કે અમારા સમાજના રિવાજો કે નિયમો, તે જ રીતે મહિલા સમાજ, હાઉસિંગ સોસાયટી, કોમ કે જ્ઞાતિ માટે પણ સમાજ શબ્દ વપરાય છે; પરંતુ સમાજશાસ્ત્ર એક વિજ્ઞાન હોવાથી સમાજના ખ્યાલના ચોક્કસ અને સ્પષ્ટ અર્થ હોય છે.

સમાજશાસ્ત્રીય શબ્દકોશમાં સમાજને નિશ્ચિત ભૌગોલિક વિસ્તાર અને આત્મનિર્ભરતા ધરાવતા માનવજૂથ તરીકે વર્ણવવામાં આવેલ છે.

મેકાઈવર અને પેજ નામના સમાજશાસ્ત્રી “સમાજને પ્રસ્થાપિત સામાજિક સંબંધોની હમેશાં પરિવર્તન પામતી વ્યવસ્થા તરીકે પરિભાષિત કરે છે.”

આમ, માનવસમાજ પ્રાદેશિક જૂથ કે માનવીઓનું એકત્રીકરણ નથી; પરંતુ સામાજિક સંબંધોની જટિલ અને પરિવર્તન પામતી વ્યવસ્થા છે. સમાજ એ સાર્વત્રિક અને સર્વવ્યાપી છે. જે તેની સંસ્કૃતિની વિશિષ્ટતાને કારણે માનવેતર સમાજથી જુદો પડે છે.

સમાજનાં લક્ષણો

(1) **સામાજિક સંબંધો** : માનવીમાનવી વચ્ચે પરસ્પરની હાજરીમાં સભાનતાપૂર્વકના સામાજિક સંબંધો છે. જે વ્યક્તિ-વ્યક્તિ, વ્યક્તિ-જૂથ કે જૂથ-જૂથ વચ્ચે સહકાર, સ્પર્ધા કે સંઘર્ષ સ્વરૂપનાં સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક, રાજકીય કે અન્ય પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ સ્વરૂપના સંબંધો છે. વ્યક્તિઓ વચ્ચેની સભાનતાપૂર્વકની આંતરક્રિયાથી સામાજિક સંબંધો સ્થપાય છે અને વિકસે છે.

(2) **સમાનતા અને વિભિન્નતા** : સમાજના સભ્યોમાં માનવી તરીકેનું મૂળભૂત સામ્ય જોવા મળે છે. તેની સાથે સમાજમાં સ્ત્રી-પુરુષની જાતીય વિભિન્નતા રહેલી છે. શાળાના વર્ગમાં વિદ્યાર્થીઓ માનવી તરીકે એકસરખાપણું ધરાવે છે. જોકે તેઓમાં લિંગ, વય, શારીરિક-બૌદ્ધિક શક્તિઓ, રસ, હિતો, વલણો, ધ્યેયોમાં વિભિન્નતા જોવા મળે છે. સમાજનો ઉદ્ભવ અને સંચાલન સામ્ય અને વિભિન્નતાને કારણે શક્ય બને છે. સમાજ માટે બંને અનિવાર્ય અને એકબીજાના પૂરક છે.

(3) **જુદાં જુદાં જૂથો અને પેટા જૂથો** : માનવસમાજ કૌટુંબિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, ધાર્મિક, આર્થિક અને રાજકીય જૂથો અને જૂથવિભાગોમાં વહેંચાયેલો છે, જે સમાજનું મહત્વનું લક્ષણ છે. સમાજજીવનની વિવિધ જરૂરિયાતો સંતોષવા માનવીઓ વચ્ચે કાર્યવિભાજન થાય છે. તેમાંથી સત્તા અને દરજ્જાના આધાર પર સામાજિક કોટિક્રમ વિકસે છે. જે સામાજિક અસમાનતા સૂચિત કરે છે.

(4) **સામાજિક નિયંત્રણ** : જુદી જુદી સામાજિક પરિસ્થિતિમાં વ્યક્તિ કઈ રીતે વર્તી શકે અને કઈ રીતે ન વર્તી શકે તે દર્શાવતી ધોરણાત્મક વ્યવસ્થા કે ઢબ દરેક સમાજમાં હોય છે તેને સામાજિક નિયંત્રણ કહે છે. તે સમાજના અસ્તિત્વ અને સાતત્ય માટે જરૂરી છે. લોકનીતિ, રિવાજો, ફેશન, કાયદા, શિષ્ટાચાર વગેરે સમાજમાં માનવીનું ઘડતર અને નિયંત્રણ કરે છે.

(5) **સાતત્ય** : સામાજિક નિયંત્રણની પદ્ધતિ સમાજના સાતત્યને ટકાવી રાખે છે. લગ્ન અને કુટુંબ સંસ્થાઓ સમાજના સાતત્યમાં મદદરૂપ થાય છે. સમાજકરણની પ્રક્રિયા દ્વારા કુટુંબ પેઢી દર પેઢી સામાજિક-સાંસ્કૃતિક વારસાનું આંતરીકરણ કરી સમાજનું સાતત્ય ટકાવી રાખે છે.

(6) **પરિવર્તન** : સમાજના સાતત્યની સાથે તેમાં પરિવર્તન આવે છે. જોકે સમય-સમય અને સમાજે-સમાજે પરિવર્તનની ગતિમાં તફાવત હોય પરંતુ પરિવર્તન સમાજનું અવિભાજ્ય લક્ષણ છે.

માનવસમાજને વિસ્તૃત પરિપ્રેક્ષ્યના સંદર્ભમાં જોઈએ તો તેમાં અનેક જૂથો, સમૂહો, મંડળો જોવા મળે છે. ભારતીય સમાજમાં વિવિધ સમૂહો, સમુદાય, જ્ઞાતિ, મંડળ અને આર્થિક વર્ગો જોવા મળે છે. સમાજની વિભાવના કોઈ ચોક્કસ જૂથ કે સમુદાયનો નિર્દેશ કરતી નથી તે અમૂર્ત ખ્યાલ છે. જ્યારે સમુદાય, સમૂહ કે જૂથો સમાજના જુદા જુદા ઘટકો છે.

સમુદાય (Community)

ઐતિહાસિક સંદર્ભમાં જોઈએ તો માનવીએ જ્યારે પૃથ્વી પર જીવનની શરૂઆત કરી ત્યારે તે શિકાર આધારિત ભટકતું જીવન જીવતો હતો. ધીમે-ધીમે ચોક્કસ સ્થળ પસંદ કરીને તેણે સ્થાયી નિવાસવાળું જીવન જીવવાનું શરૂ કર્યું. ત્યારથી તે સ્થળ કે પ્રદેશ આધારિત સમાજજીવન સમુદાયમાં બદલાયું. કોઈ પણ સમાજમાં આવા અનેક સમુદાય હોય છે જેવા કે ગ્રામસમુદાય-નગરસમુદાય. નગરસમુદાયમાં આવેલા ભાષા, જ્ઞાતિ, વ્યવસાય કે ધર્મના આધારે વસતાં જૂથો જે ચોક્કસ વિસ્તારમાં હોય છે.

મેકાઈવર અને પેજ નામના સમાજશાસ્ત્રીના મતે “નાના કે મોટા સમૂહના સભ્યો જ્યારે એક જ સ્થળે રહેતા હોય અને જીવનના મોટા ભાગનાં હિતો સંતોષવાનો પ્રયત્ન કરે ત્યારે તેવા સ્થાનિક સમૂહને સમુદાય કહે છે.” એ રીતે સમુદાય સમાજના જુદા જુદા સમૂહમાંનો એક સમૂહ છે.

સમાજશાસ્ત્રીય રીતે સમુદાયના ખ્યાલને સ્પષ્ટ કરવા તેનાં લક્ષણો તપાસીએ તો (1) વસ્તી (2) ભૌગોલિક પ્રદેશ (3) સમુદાયના સભ્યો વચ્ચે પરસ્પરાવલંબન (4) સામૂહિક જીવનમાં વિકસેલાં સમાન ધોરણો-મૂલ્યો આધારિત પ્રવૃત્તિનું સંકલન (5) સામુદાયિક ભાવના.

આધુનિક સમયમાં ભૌગોલિક ગતિશીલતા, વાહનવ્યવહાર અને સંદેશાવ્યવહારનાં સાધનો તેમજ ઉદ્યોગીકરણ, શહેરીકરણ અને વૈશ્વિકીકરણની પ્રક્રિયા તેમજ આધુનિક ટેકનોલોજીના વિકાસને કારણે સમુદાયના સભ્યોનો સંબંધ સમુદાય પૂરતો મર્યાદિત ન રહેતા વૈશ્વિક સ્તરે ગતિશીલ બન્યો છે. જોકે સમુદાયની વ્યક્તિઓ વ્યાપક સમાજનો ભાગ બને છે. તે રીતે વ્યાપક સમાજ સાથેનું જોડાણ વધે છે. કિંગ્સલે ડેવિસ સમુદાયના મુખ્ય બે માપદંડ દર્શાવે છે : (1) પ્રાદેશિક નિકટતા : એકબીજાની નજીક રહેવાને કારણે લોકો નિકટતા અનુભવે છે. (2) સામાજિક સંપૂર્ણતા : વ્યક્તિઓનું મોટા ભાગનું જીવન સમુદાયની મર્યાદામાં જ જિવાય છે.

સામાજિક સમૂહો (Social Groups)

માનવસમાજના ઉદ્ભવથી શરૂ કરી વર્તમાન સમયમાં જોઈએ તો માનવીઓ હમેશાં સમૂહમાં જીવન જીવે છે. માનવી પ્રાથમિક અવસ્થામાં શિકારની પ્રવૃત્તિ સમૂહમાં કરતો. સામાન્ય રીતે માનવી એકલો કે એકાંતમાં રહેતો નથી. તે સમૂહમાં જ જીવે છે અને વિકસે છે. કુટુંબ, મિત્રજૂથ, પડોશજૂથ, રાજકીય, ધાર્મિક કે સામાજિક સમૂહોમાં વ્યક્તિ પોતાની જુદી જુદી જરૂરિયાતોની પરિપૂર્તિ માટે સામૂહિક ભાગીદારી કરે છે. રોજિંદી પ્રવૃત્તિઓનો સંતોષ સમૂહમાં મેળવવો એ માનવસમાજની ખાસિયત છે. જેમકે શિક્ષણની જરૂરિયાતની પૂર્તિ માટે વ્યક્તિઓ સાથે વર્ગખંડમાં શિક્ષણ લે, એક જ બસના સહપ્રવાસી સાથે મુસાફરી કરે. એમ વિવિધ પ્રકારે વ્યક્તિ જે-તે સમૂહના સભ્ય બની પોતાની રોજિંદી પ્રવૃત્તિઓ કરે છે.

ટૂંકમાં સમાન પ્રકારના હોવાની સભાનતા અને સામૂહિક ધ્યેય કે ઉદ્દેશની પૂર્તિ માટે એકબીજા સાથે આંતરક્રિયામાં આવનાર વ્યક્તિઓને સમૂહ કહે છે. જેમકે મિત્રસમૂહ, સગપણસમૂહ, વર્ગ, જ્ઞાતિ, મંડળ, ધર્મસ્થાનમાં ભેગા મળીને ઉપાસના કરતા લોકો વગેરે. સમાજશાસ્ત્રીય રીતે સામાજિક સમૂહનાં લક્ષણો જોઈએ તો –

- (1) બે કે તેથી વધુ વ્યક્તિઓ : મિત્રજૂથ, રમતજૂથ
- (2) સમાન હોવાની સભાનતા : એક જ જ્ઞાતિ, ધર્મ કે કોમના સભ્યો
- (3) સામૂહિક પ્રકારનો ઉદ્દેશ કે હેતુ : પ્રેક્ષક સમૂહ
- (4) સામાજિક આંતરક્રિયા : સ્વચ્છતા અભિયાન અંતર્ગત કામ કરતા લોકો.

માનવસમાજ અનેક સમૂહોનો બનેલો છે. માનવીના સમાજજીવનનું ઘડતર અને સહજીવનનું ક્ષેત્ર સમૂહો નક્કી કરે છે એ સંદર્ભમાં સમાજમાં નીચે મુજબના કેટલાક સમૂહો જોવા મળે છે :

મંડળ (Association) : મંડળ એ એક સામાજિક સમૂહ છે કે જેમાં લોકો સભાનતાપૂર્વક સામૂહિક હિતની પૂર્તિ કરવા માટે કોઈ એક ચોક્કસ સંગઠિત રીત પ્રમાણે એકબીજા સાથે આંતરક્રિયા કરે છે. જે-તે સમૂહના મંડળનાં ધોરણો પ્રમાણે જુદી જુદી હોય છે. મંડળમાં વ્યક્તિઓના દરજ્જા અને ભૂમિકા નક્કી કરવામાં આવે છે અને તે મુજબ સભ્યોની વચ્ચે આંતરક્રિયા થતી હોય છે. કામદાર મંડળો, યુવક મંડળ, મહિલા મંડળ, વેપારી મંડળ, શિક્ષક મંડળ વગેરે તેનાં દૃષ્ટાંત છે.

વર્ગ (Class) : સમાજમાં આર્થિક પરિસ્થિતિને આધારે લોકો જુદા જુદા વિભાગોમાં વહેંચાયેલા હોય છે. જેમકે ઉચ્ચ (શ્રીમંત) વર્ગ, મધ્યમ વર્ગ અને ગરીબ વર્ગ. જેઓનો તેમના આર્થિક વર્ગ આધારિત સમાન સામાજિક દરજ્જો હોય છે.

માનવી જ્યારે પ્રાથમિક અવસ્થામાં હતો ત્યારે આર્થિક સાધનોની માલિકીના આધારે વર્ગો ન હતા. સમાજમાં જટિલતા વધતા સામંતો-ગુલામો, વ્યાવસાયિક જૂથો (Guild) અને ઔદ્યોગિક સમાજમાં મૂડીપતિ-શ્રમજીવીના વર્ગો ઉદ્ભવ્યા. સમાજની રચના અને કાર્યમાં પરિવર્તન આવતું જાય છે, તેમ વર્ગોના સ્વરૂપમાં પરિવર્તન આવતું જાય છે. સામાજિક વર્ગોના સંદર્ભમાં કાર્લ માર્ક્સનો વર્ગનો સિદ્ધાંત જાણીતો છે. મેક્સ વેબર સામાજિક વર્ગને દરજ્જા સમૂહ કહે છે.

જ્ઞાતિ (Caste) : વૈશ્વિક કક્ષાએ જ્ઞાતિસમૂહો માત્ર ભારતમાં અને ખાસ કરીને હિંદુ ધર્મમાં જોવા મળે છે. રિઝલેના મત પ્રમાણે ભારતમાં આજે ત્રણ હજારથી વધુ મુખ્ય જ્ઞાતિઓ છે. એમ. એન. શ્રીનિવાસના મત પ્રમાણે ભારતમાં જ્ઞાતિઓ હિંદુ સમાજની વર્ણવ્યવસ્થામાંથી ઊતરી આવી છે. હિંદુઓમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિને જન્મતાંની સાથે જ જ્ઞાતિનું સભ્યપદ

આપોઆપ મળે છે. પ્રત્યેક જ્ઞાતિના સામાજિક વ્યવહારો, લગ્ન, સગાઈસંબંધો, ખાનપાનની રીતો વિશિષ્ટ હોય છે. દરેક જ્ઞાતિસમૂહને પોતાના આગવા વ્યવસાયો હતા. આજે પણ કેટલીક જ્ઞાતિઓ પોતાના પરંપરાગત વ્યવસાયો કરે છે. જ્ઞાતિ આધારિત કોટિકમ જોવા મળે છે. ઉચ્ચ જ્ઞાતિ, મધ્યમ જ્ઞાતિ અને નિમ્ન જ્ઞાતિ. હિંદુ ધર્મ જ્યાં પ્રચલિત છે, તેવા દેશોમાં પણ જ્ઞાતિસમૂહો જોવા મળે છે. જોકે વર્તમાન સમયમાં જ્ઞાતિનું પરંપરાગત સ્વરૂપ ઘણું બદલાયું છે.

સામાજિક દરજ્જો અને ભૂમિકા (Social Status and Role)

વર્તમાન જટિલ સમાજમાં લોકો વચ્ચે થતી મોટા ભાગની આંતરક્રિયાઓ વ્યક્તિના દરજ્જાને ધ્યાનમાં રાખીને થતી હોય છે. શાળા કે કોલેજમાં પ્રવેશ મેળવનાર વ્યક્તિ, વિદ્યાર્થી, શિક્ષક કે અધ્યાપક તરીકે આંતરક્રિયા કરે છે જે વ્યક્તિના દરજ્જા અને ભૂમિકાના સંદર્ભમાં થાય છે.

સામાજિક દરજ્જાનો અર્થ અને વ્યાખ્યા

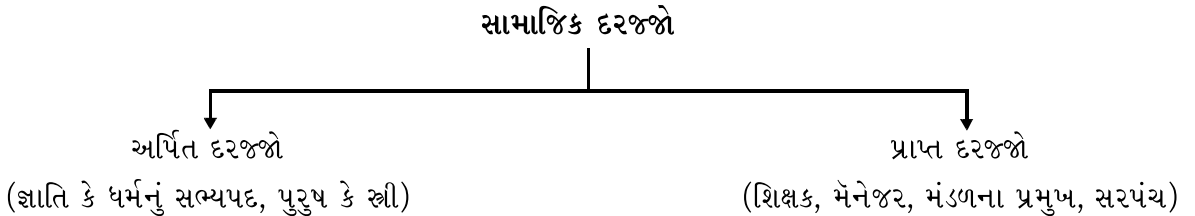
‘સામાજિક દરજ્જો એટલે એક ચોક્કસ સમયે કોઈ એક નિશ્ચિત વ્યવસ્થામાં વ્યક્તિનું સામાજિક સ્થાન.’

સામાજિક દરજ્જો વ્યક્તિને અન્ય વ્યક્તિઓ સાથેના સંબંધમાં કેવી રીતે વર્તવું તે દર્શાવે છે. સમાજમાં કોઈ પણ પ્રકારના સમૂહો, મંડળો, વર્ગ કે જ્ઞાતિમાં વ્યક્તિ કોઈ ને કોઈ પ્રકારનો દરજ્જો ધરાવે છે. આ દરજ્જાને આનુષંગિક (અનુરૂપ) વ્યક્તિએ ભૂમિકા ભજવવી જોઈએ તેવી અપેક્ષા જે-તે સમૂહના સભ્યો તેની પાસે રાખે છે. આ અર્થમાં દરજ્જો વ્યક્તિની સ્થિત્યાત્મક પરિસ્થિતિનો ઉલ્લેખ કરે છે. આ પરિસ્થિતિમાં વ્યક્તિ જે વર્તન કરે છે તે તેની ભૂમિકા છે.

વ્યક્તિ ઉપરાંત સમૂહોને ચોક્કસ સામાજિક સ્થાન કે દરજ્જા હોય છે. પ્રત્યેક દરજ્જા સાથેનાં કાર્યો, અધિકારો અને ફરજો સમૂહનાં ધોરણો દ્વારા નક્કી થતા હોય છે. સામાજિક ભૂમિકા દરજ્જાનું વર્તનલક્ષી પાસું છે. દા.ત., ડૉક્ટરનો દરજ્જો ધરાવતી વ્યક્તિ દર્દીના રોગનું નિદાન કરી જરૂરી માર્ગદર્શન અને સારવાર આપે છે, ત્યારે તે તેની ભૂમિકા ભજવે છે એમ કહેવાય. એ રીતે દરજ્જો અને ભૂમિકા હમેશાં એકબીજા સાથે સંકળાયેલા હોય છે.

પ્રત્યેક દરજ્જાની સાથે ઓછો-વધુ અંશે સત્તા સંકળાયેલી હોય છે. જેમકે શાળાના આચાર્યનો દરજ્જો મેળવનાર વ્યક્તિ પાસે અનેક સત્તાઓ અને તેનો અમલ કરવાની રીતો હોય છે. જ્યારે શાળાના ચોકીદાર કે પટાવાળા પાસે વિશેષ સત્તાઓ હોતી નથી.

પ્રાપ્ત કરવાની રીતોના આધારે સામાજિક દરજ્જાના બે પ્રકાર છે :

(1) **અર્પિત દરજ્જો** : સમાજમાં વ્યક્તિને જન્મથી મળતા દરજ્જાને અર્પિત દરજ્જો કહેવાય છે. આવા દરજ્જાઓની પ્રાપ્તિ વ્યક્તિની પસંદગી કે ઇચ્છાઓ પર આધારિત નથી. જેમકે જન્મથી મળતો સ્ત્રી કે પુરુષનો દરજ્જો, વ્યક્તિ જે દેશ, કુટુંબ, જ્ઞાતિ કે ધર્મમાં જન્મે છે, તેનો દરજ્જો જન્મતાંથી સાથે જ આપોઆપ મળી જાય છે. કેટલાક સમૂહોમાં સમૂહના વડાનો કે ભૂતકાળના ગ્રામીણ સમાજમાં મુખીનો દરજ્જો વંશપરંપરાગત રીતે આપોઆપ મળતો. આમ, જન્મ કે વંશપરંપરાગત રીતે જે દરજ્જાઓ સમાજ દ્વારા આપવામાં આવે છે તેને અર્પિત દરજ્જો કહે છે.

(2) **પ્રાપ્ત દરજ્જો** : વ્યક્તિની પસંદગી, ઇચ્છા, આવડત, શિક્ષણ અને તાલીમ દ્વારા સમાજમાં જે સ્થાન મળે છે તેને પ્રાપ્ત દરજ્જો કહે છે. પ્રાપ્ત દરજ્જો મેળવવા વ્યક્તિએ પ્રયત્નો કરવા પડે છે. જેમકે આવડત, શિક્ષણ, તાલીમ દ્વારા કોઈ પણ વ્યક્તિ શિક્ષક, અધ્યાપક, ડૉક્ટર, મેનેજર, વકીલ વગેરેનો દરજ્જો મેળવી શકે છે. પ્રાપ્ત દરજ્જામાં સ્પર્ધાની પ્રક્રિયા દ્વારા વ્યક્તિ વધુ ગતિશીલ બને છે. જેમકે ભારતની લોકસભાના પ્રથમ મહિલા સ્પીકર મીરાંકુમાર જે સમાજના એવા સમૂહમાંથી આવ્યા હતા જે સમાન તકોથી વંચિત હોવા છતાં તેઓ પોતાના ઉચ્ચ શિક્ષણ અને તાલીમ દ્વારા સ્પીકરનો દરજ્જો મેળવી શક્યા. મોટા ભાગના સમાજોમાં અર્પિત અને પ્રાપ્ત એમ બંને પ્રકારના દરજ્જા જોવા મળે છે.

સામાજિક ધોરણો (Social Norms)

માનવસમાજમાં બે વ્યક્તિઓના સામાજિક સમૂહથી શરૂ કરી વિશાળ સમાજના વર્તન-વ્યવહાર માટે વર્તનને માર્ગદર્શન આપતાં સામાજિક ધોરણો અવશ્ય હોય છે. સામાજિક ધોરણોને કારણે જ સમગ્ર સમાજવ્યવસ્થાનું નિયંત્રણ અને રચના જળવાતી હોય છે.

સામાજિક ધોરણોનો અર્થ

‘સામાજિક ધોરણો એટલે સમાજજીવનની જુદી જુદી પરિસ્થિતિઓમાં વ્યક્તિઓ દ્વારા કરવામાં આવતા વર્તનની યોગ્યતા કે અયોગ્યતા નક્કી કરતા સામાજિક નિયમો.’

સામાન્ય રીતે વૈશ્વિક મૂલ્યોમાંથી ધોરણો નિષ્પન્ન થતા હોય છે જેમકે માનવતાવાદ એક મૂલ્ય છે, જ્યારે રંગ, જાતિ કે લિંગના આધારે માનવીઓ વચ્ચે અધિકારોનો ભેદભાવ રાખવાના વર્તનનો વિરોધ કરતો કાયદો એ ધોરણ છે. બધાં જ સામાજિક ધોરણો સમાજનું પીઠબળ ધરાવે છે.

સામાન્ય રીતે તમામ પ્રકારનાં ધોરણોની મર્યાદામાં રહીને સમાજના સભ્યોએ પોતાનાં ધ્યેય કે જરૂરિયાતો પ્રાપ્ત કરવાની હોય છે. ધોરણોના પાલન બદલ વ્યક્તિને યોગ્ય બદલો, માન, પ્રતિષ્ઠા મળે છે જ્યારે ધોરણોના ભંગ બદલ શિક્ષા, દંડ, માનહાનિ થાય છે. સમાજ દ્વારા સર્જાયેલ તમામ પ્રકારનાં ધોરણો વ્યક્તિનું સામાજિક નિયંત્રણ કરે છે. સમાજના સભ્યો ધોરણોનું યોગ્ય રીતે પાલન કરે તો તે સમાજવ્યવસ્થા પોતાનાં ધ્યેયો પ્રાપ્ત કરી પ્રગતિ અને વિકાસ કરી શકે છે. જો સમાજમાં ધોરણભંગ કરનાર વ્યક્તિનું પ્રમાણ વધે તો સમાજમાં અવ્યવસ્થા અને અંધાધૂંધી સર્જાય છે. સમાજનાં બધાં જ ધોરણો કે નિયમો સમાજની બધી વ્યક્તિઓ કે જૂથોને સર્વસ્વીકૃત હોય એ જરૂરી નથી. કેટલાંક ધોરણો અમુક વ્યક્તિ કે જૂથને માટે ફાયદાકારક હોય તો એ જ ધોરણો અન્ય જૂથ કે વ્યક્તિ માટે નુકસાનકારક હોઈ શકે. ઉપર્યુક્ત ચર્ચા બાદ સામાજિક ધોરણોનાં લક્ષણો જોઈએ.

સામાજિક ધોરણોનાં લક્ષણો

(1) સામાજિક ધોરણોના ઉદ્ભવની રીત : સમાજમાં લોકરીતિઓ, રિવાજો, પરંપરા એવાં ધોરણો છે કે જેના ઉદ્ભવ માટે સમાજ કોઈ ખાસ પ્રકારનાં સભાન આયોજન કરતું નથી. સ્વાભાવિક ક્રમમાં ચાલતા વર્તન-વ્યવહારમાંથી આ ધોરણો ઉદ્ભવે છે. જ્યારે કોઈ વિશાળ વહીવટી એકમ, બેન્ક, શૈક્ષણિક સંસ્થાના નિયમો કે રાજ્યના કાયદા એવાં ધોરણો છે કે જેમનો ઉદ્ભવ વૈચારિક આયોજન દ્વારા થતો હોય છે. જેમકે દેશમાં જુદા જુદા કાયદાનું ઘડતર દેશના બંધારણને ધ્યાનમાં રાખી જે-તે રાજ્યની વિધાનસભા કે લોકસભા જેવી સરકારી ધારાકીય સંસ્થાઓ દ્વારા વિચારપૂર્વક અને આયોજનપૂર્વક કરવામાં આવે છે. દા.ત., સ્ત્રીબ્રૂણ હત્યા, દહેજ વગેરેનો કાયદો.

(2) સામાજિકીકરણની પ્રક્રિયા દ્વારા શિખાય છે : સામાજિક ધોરણો માનવીને જૈવિક રીતે વારસામાં આપોઆપ મળતા નથી; પરંતુ વ્યક્તિ જે કુટુંબમાં જન્મે છે અને ઉછરે છે તેમાંથી અને તેની આસપાસના અન્ય વ્યક્તિઓ, મિત્રો, સામાજિક વાતાવરણ દ્વારા થતા સામાજિકીકરણમાંથી સામાજિક ધોરણોની માહિતી અને શિક્ષણ મેળવે છે અને તે દ્વારા શીખે છે. કુટુંબ, મિત્રો, પડોશજૂથ, શાળા, સંચારનાં માધ્યમો વ્યક્તિને ધોરણોની માહિતી અને તેનું પાલન કઈ રીતે કરવું તે શીખવે છે. બાળપણનાં રમતજૂથો દ્વારા રમત દરમિયાન રમતોના નિયમોના પાલન દ્વારા ધોરણો આત્મસાત્ થાય છે.

(3) સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો સાથે સંબંધ : જુદા જુદા સમાજનાં સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો અને એક જ સમાજના જુદા જુદા સમયનાં સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોમાં વિવિધતા હોય છે. જેમકે હિંદુ સમાજમાં સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધો પર મર્યાદા મૂકતાં ધોરણો છે, જ્યારે આદિવાસીઓમાં તે અંગેના રિવાજો છૂટછાટભર્યા સ્વરૂપના ધોરણો છે. અગાઉના સમયમાં પુત્ર-પુત્રીનાં લગ્ન નક્કી કરવાનો અધિકાર માત્ર માતા-પિતાને હતો, જ્યારે વર્તમાનમાં વડીલો કે માતા-પિતા સંતાનોનાં લગ્નની બાબતમાં તેમની ઈચ્છા અને પસંદગીને મહત્ત્વ આપે છે.

(4) **સાર્વત્રિકતા અને વૈવિધ્ય** : માનવી માનવી વચ્ચેના સામાજિક સંબંધોને શક્ય બનાવવા દરેક સમયના સમાજમાં સામાજિક ધોરણો સાર્વત્રિકપણે જોવા મળે છે. તેની સાથે તેમાં વૈવિધ્ય પણ હોય છે. જેમકે રિવાજો, લોકનીતિ, ફેશન, શિષ્ટાચાર, રાજ્યના કાયદા વગેરે વિવિધલક્ષી ધોરણો.

(5) **વર્તનનું મૂલ્યાંકન અને સજાપદ્ધતિનું સ્વરૂપ** : સામાજિક ધોરણો દ્વારા વ્યક્તિના વર્તનનું યોગ્ય કે અયોગ્યની રીતે મૂલ્યાંકન થાય છે. પ્રત્યેક ધોરણ સાથે તેના ભંગ બદલની વિશિષ્ટ સજાપદ્ધતિ હોય છે. લોકરીતી જેવાં ધોરણોના ભંગ માટે હળવી કે અનૌપચારિક સજાપદ્ધતિ, જ્યારે કાયદા જેવાં ધોરણોના ભંગ માટે અદાલત દ્વારા ઔપચારિક (દંડ, જેલ, ફાંસી વગેરે) સ્વરૂપની સજા થાય છે.

સમાજની ધોરણાત્મક વ્યવસ્થાને લીધે તેના સભ્યો વચ્ચે સંપર્ક-વ્યવહાર અને સમાજમાં સ્થિરતા અને વ્યવસ્થા જોવા મળે છે.

સામાજિક નિયંત્રણ (Social Control)

બધા જ માનવસમાજો ઓછે-વત્તે અંશે ગતિશીલ અને પરિવર્તનશીલ છે. સમાજના જુદા જુદા ભાગોમાં પરિવર્તન આવવા છતાં સમાજનું મૂળભૂત સ્વરૂપ લાંબા સમય સુધી ટકી રહે છે. સમાજજીવનની જરૂરિયાતો અને સામાજિક સંબંધોની વ્યવસ્થા ત્યારે જ શક્ય બને જ્યારે સમાજના સભ્યો સમાજ-સ્વીકૃત ધોરણો પ્રમાણે વર્તનવ્યવહાર કરે અને તે માટે સમાજમાં સામાજિક નિયંત્રણની પદ્ધતિઓ હોય છે. મેકાઈવર અને પેજ જણાવે છે કે, ‘સમગ્ર સમાજવ્યવસ્થાને સંગઠિત રાખતી અને ટકાવી રાખતી રીત એટલે સામાજિક નિયંત્રણ.’ સામાજિક નિયંત્રણ ટીકા-મશ્કરી સ્વરૂપથી દેહાંત દંડ સુધી જોવા મળે છે.

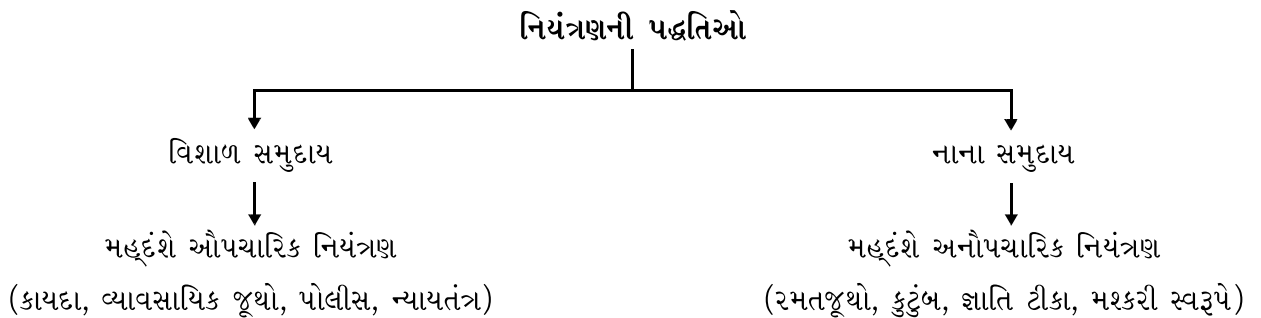
‘સમાજમાં સામાજિક ધોરણોથી વિરુદ્ધનાં વર્તનને અટકાવતી રીતો કે સાધનો સામાજિક નિયંત્રણ દર્શાવે છે.’ તેનાં લક્ષણો જોઈએ.

સામાજિક નિયંત્રણનાં લક્ષણો

(1) **સાર્વત્રિકતા** : માનવસમાજમાં સાર્વત્રિકપણે સામાજિક નિયંત્રણ જોવા મળે છે. જોકે નિયંત્રણનાં સાધનો અને પદ્ધતિઓ સમાજે-સમાજે અને સમયે-સમયે જુદા હોય છે; પરંતુ સામાજિક નિયંત્રણ વગરનો સમાજ શક્ય નથી.

(2) **સામાજિક નિયંત્રણ એક પ્રક્રિયા તરીકે** : સામાજિક નિયંત્રણ સામાજિક આંતરક્રિયાનું પરિણામ છે. સામાજિકીકરણની પ્રક્રિયા દરમિયાન સમાજનાં ધોરણો વ્યક્તિને શીખવી તેનું અંતરીકરણ કરવામાં આવે છે. એ રીતે સામાજિક નિયંત્રણ સામાજિક ધોરણો અનુસાર વ્યક્તિના વર્તનને ઘડતી પ્રક્રિયા છે.

(3) **વિવિધતા** : પ્રત્યેક સમાજમાં પણ નિયંત્રણની પદ્ધતિઓ જુદી જુદી હોય છે.

લોકશાહી સમાજો અને આપખુદશાહી સમાજોમાં સામાજિક નિયંત્રણની પદ્ધતિ જુદી હોય છે.

એક સામાજિક વિજ્ઞાન તરીકે સમાજશાસ્ત્રને પોતાના મૂળભૂત ખ્યાલો છે. આ પ્રકરણમાં આપણે કેટલાક મૂળભૂત ખ્યાલો કે વિભાવનાઓનો પરિચય મેળવ્યો. સમાજ, સમુદાય, સામાજિક દરજ્જો અને ભૂમિકા, ધોરણો અને સામાજિક નિયંત્રણ જેવા ખ્યાલો અને તેઓની લાક્ષણિકતાઓ વિશે આપણે જાણ્યું. આ ખ્યાલોને તમે વિગતે સમજશો તો સમાજશાસ્ત્ર વિષયનું મહત્વ અને ઉપયોગ તમને અવશ્ય સમજાશે. આ ઉપરાંત સમાજ-વ્યવસ્થા અને સમાજના રચનાતંત્રને હવે પછીના એકમમાં સમજવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર જવાબ લખો :

- (1) સમાજનો અર્થ આપી તેનાં લક્ષણો જણાવો.
- (2) સામાજિક દરજ્જાની વિભાવના આપી સામાજિક દરજ્જાના પ્રકારો સ્પષ્ટ કરો.
- (3) સામાજિક ધોરણોનો ખ્યાલ સમજાવી તેની લાક્ષણિકતાઓ વર્ણવો.

2. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ લખો :

- (1) માનવસમાજ અને માનવેતર સમાજ વચ્ચેનો સંબંધ સ્પષ્ટ કરો.
- (2) સમુદાયના ખ્યાલને સમજાવો.
- (3) ભારતની જ્ઞાતિ-વ્યવસ્થા અંગે નોંધ લખો.
- (4) સામાજિક નિયંત્રણની વ્યાખ્યા અને લક્ષણો સમજાવો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ લખો :

- (1) ખ્યાલ કે વિભાવના એટલે શું ?
- (2) સમાજશાસ્ત્રીય સંદર્ભમાં સામાજિક સમૂહનાં લક્ષણો જણાવો.
- (3) મંડળની વિભાવના સ્પષ્ટ કરો.
- (4) સામાજિક દરજ્જો અને ભૂમિકાનો ખ્યાલ સમજાવો.

4. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

- (1) નીચેની વિભાવનાઓ સમજાવો :
(અ) સમાજ (બ) સમૂહ (ક) સામાજિક ધોરણો (ડ) સામાજિક વર્ગ
- (2) સામાજિક નિયંત્રણની પદ્ધતિઓ જણાવો.
- (3) સ્વાભાવિક ક્રમમાં ચાલતા વર્તનવ્યવહારમાંથી કયાં ધોરણો ઉદ્ભવે છે ?

5. નીચેના પ્રત્યેક પ્રશ્નમાં આપેલા વિકલ્પોમાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી સાચો ઉત્તર આપો :

- (1) સમાજશાસ્ત્ર કેવું વિજ્ઞાન છે ?
(અ) ભૌતિક (બ) સામાજિક (ક) ઐતિહાસિક (ડ) સાંસ્કૃતિક
- (2) ખ્યાલ (વિભાવના) જે-તે ઘટનાને સૂચવતી કેવી રચના છે ?
(અ) તાર્કિક (બ) નિયંત્રિત (ક) અતાર્કિક (ડ) અસ્પષ્ટ
- (3) માનવસમાજ અને માનવેતર સમાજ કઈ બાબતમાં સમાનતા ધરાવે છે ?
(અ) સાંસ્કૃતિક (બ) સામાજિક ધોરણો
(ક) સહજીવન (ડ) ત્રણમાંથી એક પણ નહિ.

(4) સમુદાયના માપદંડ કયા સમાજશાસ્ત્રીએ દર્શાવ્યા છે ?

(અ) જહોન્સન (બ) કિંગ્સલે ડેવિસ (ક) ઓગસ્ટ કોંત (ડ) ઈમાઈલ દુર્ખિમ

(5) વર્તમાન સમયમાં શિક્ષકોનો દરજ્જો કયા પ્રકારનો દરજ્જો છે ?

(અ) અર્પિત (બ) પ્રાપ્ત
(ક) અસ્પષ્ટ (ડ) ત્રણમાંથી એક પણ નહિ.

(6) સામાજિક ભૂમિકા દરજ્જાનું કેવું પાસુ છે ?

(અ) પરિવર્તનશીલ (બ) સ્થિત્યાત્મક (ક) વર્તનલક્ષી (ડ) ગત્યાત્મક

(7) સમાજની કેવી વ્યવસ્થાને કારણે સભ્યો વચ્ચે સંપર્ક અને સમાજમાં સ્થિરતા જોવા મળે છે ?

(અ) ધોરણાત્મક (બ) દરજ્જો (ક) વર્ગ (ડ) ભૂમિકા

(8) જ્ઞાતિ હિંદુ સમાજની કઈ વ્યવસ્થામાંથી ઊતરી આવી છે ?

(અ) કોટિકમ (બ) વર્ગ
(ક) વર્ણ (ડ) ત્રણમાંથી એક પણ નહિ.

પ્રવૃત્તિ

- તમારી આસપાસના સમાજજીવનની વિવિધતા અંગે નોંધ કરો.
- તમારા વિસ્તારની કોઈ સ્વૈચ્છિક સંસ્થા કે મંડળની મુલાકાત લઈ તેનો અહેવાલ તૈયાર કરો.
- સામાજિક નિયંત્રણની ઔપચારિક અને અનૌપચારિક સંસ્થાઓની યાદી તૈયાર કરો.
- કુટુંબસંસ્થા અને શૈક્ષણિક સંસ્થામાં જોવા મળતા જુદા જુદા દરજ્જાઓનો ચાર્ટ તૈયાર કરો.

પ્રસ્તાવના

અગાઉના એકમમાં આપણે સમાજશાસ્ત્રની કેટલીક વિભાવનાઓની સમજૂતી મેળવી. વિશાળ માનવસમાજમાં જ્યાં-જ્યાં નજર નાંખીએ ત્યાં માનવીની જરૂરિયાતોની પૂર્તિ માટે અનેક વ્યવસ્થાઓ અને પેટા વ્યવસ્થાઓ જોવા મળે છે. જેમકે કુટુંબ જેવી સંસ્થા દ્વારા બાળકના જન્મ, રક્ષણ, પોષણ અને સંસ્કાર-સિંચન માટે ઊભી કરેલી વ્યવસ્થા છે. આ ઉપરાંત શિક્ષણ સંસ્થા શૈક્ષણિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડે છે. આમ, લગ્ન, જ્ઞાતિ, આર્થિક, ધાર્મિક વગેરે સંસ્થાઓ માનવીની જરૂરિયાતો સંતોષતી સામાજિક વ્યવસ્થાઓ છે.

કોઈ પણ રચના જુદા જુદા ભાગોની પદ્ધતિસરની ગોઠવણી છે. જેવી કે મોટરકારની રચના તેનાં મશીન, વ્હીલ, સ્ટિયરિંગ, સીટ, ગ્લાસ જેવા વિવિધ ભાગોના જોડાણથી બનેલી છે. આમ કોઈ પણ ભૌતિક વસ્તુ મકાન, પંખો, ટેબલ, ખુરશી વગેરે વિવિધ ભાગોના જોડાણથી બનેલી રચના છે. તેવી જ રીતે શાળા, આચાર્ય, શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ, ક્લાર્ક, પટાવાળા વગેરે સામાજિક સ્થાનોનાં જોડાણથી રચાય છે. કુટુંબ પણ પતિ-પત્ની, માતા-પિતા, ભાઈ-બહેન વગેરે વચ્ચેના સામાજિક સ્થાનોનાં જોડાણથી બનેલી સામાજિક રચના છે. એવી જ રીતે કોલેજ, બેન્ક, ક્રિકેટટીમ, જ્ઞાતિ, ગ્રામ વગેરે સામાજિક રચનાઓ છે.

આમ, સામાજિક વ્યવસ્થા અને સામાજિક રચના બંને ખ્યાલો એકબીજા સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલા છે. સામાજિક વ્યવસ્થા વગર સામાજિક કાર્ય સંભવિત બનતું નથી અને સામાજિક કાર્ય સામાજિક રચના વિના સંભવિત નથી. ટૂંકમાં સામાજિક વ્યવસ્થા અને સામાજિક રચના બંને એકબીજાનાં પૂરક છે. સામાજિક વ્યવસ્થા અને સામાજિક રચનાતંત્રને પદ્ધતિસર સમજવા માટે કેટલાક સમાજશાસ્ત્રીઓએ મૂળભૂત વિચારો આપ્યા છે જેના આધારે આ બંને ખ્યાલોને સમજી શકાય.

સામાજિક વ્યવસ્થા અને સામાજિક રચનાતંત્ર

સામાજિક વ્યવસ્થા અને સામાજિક રચનાતંત્રને સમજાવવા માટે સમાજશાસ્ત્રી હર્બર્ટ સ્પેન્સરે માનવસમાજ અને શરીરની તુલના કરી; બ્રેનિસ્લો મેલિનોવસ્કોએ માનવ-જરૂરિયાત આધારિત રચનાતંત્રોની વિગતે રજૂઆત કરી છે. તો ટાલ્કોટ પાર્સન્સે માનવક્રિયા વ્યવસ્થાને ચાર પેટા વ્યવસ્થાના સંદર્ભમાં સમજાવી છે. આપણે સૌપ્રથમ સામાજિક વ્યવસ્થાની સમજ મેળવીએ.

સામાજિક વ્યવસ્થાની વ્યાખ્યા

જેમ એક માનવ શરીરના જુદા જુદા ભાગો પરસ્પર કાર્યાત્મક સંબંધોથી જોડાઈને એક વ્યવસ્થા બને છે, તેમ સામાજિક વ્યવસ્થા પણ કાર્યાત્મક સંબંધોથી જોડાયેલા બે કે તેથી વધુ એકમોની બનેલી વ્યવસ્થા હોય છે.

ટાલ્કોટ પાર્સન્સ સામાજિક વ્યવસ્થાની વ્યાખ્યા આપતા જણાવે છે કે, ‘સામાજિક વ્યવસ્થા એટલે એકબીજા સાથે કાર્યાત્મક સંબંધોમાં રહેલા ભાગો દ્વારા બનેલો એક જટિલ સંકુલ.’

સોરોકિન સામાજિક વ્યવસ્થાની વ્યાખ્યા આપતા જણાવે છે કે, ‘સામાજિક વ્યવસ્થા એક સંગઠિત જૂથ છે, કે જે તેના સભ્યોના હકો, ફરજો, સામાજિક સ્થાનો, કાર્યો, ભૂમિકાઓ તેમજ પરસ્પરનાં વર્તન તથા જૂથ બહારના વિશાળ સમાજના સભ્યો સાથેનાં વર્તન સ્થાપિત કરતાં સામાજિક ધોરણોનો સંકુલ ધરાવે છે.’

ટૂંકમાં કહી શકાય કે સામાજિક સ્થાન કે દરજ્જામાં રહીને ભૂમિકા ભજવતી વ્યક્તિઓની આંતરક્રિયાની વ્યવસ્થાને સામાજિક વ્યવસ્થા કહેવાય.

સામાજિક વ્યવસ્થાનાં લક્ષણો

ટાલ્કોટ પાર્સન્સે દર્શાવેલા સામાજિક વ્યવસ્થાનાં લક્ષણો નીચે મુજબ છે :

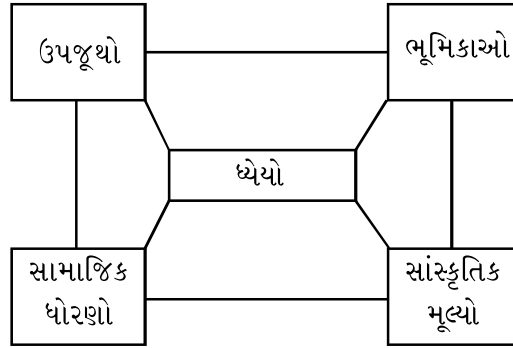
(1) વિભિન્ન ભાગો વચ્ચે પરસ્પરાવલંબન : સામાજિક વ્યવસ્થા બનવા માટે ઓછામાં ઓછા બે સામાજિક એકમોના ભાગોનું જોડાણ હોવું આવશ્યક છે. કુટુંબમાં માતા-પિતા, પતિ-પત્ની, ભાઈ-બહેન વગેરે સામાજિક દરજ્જાઓ જોડાઈને કુટુંબ એક વ્યવસ્થા બને છે. આ સામાજિક સ્થાનો પરસ્પર એકબીજા પર આધારિત છે. આમ, અન્ય સંસ્થા કે સામાજિક સમૂહના સામાજિક એકમનું જોડાણ એ સામાજિક વ્યવસ્થાનું પ્રથમ આવશ્યક લક્ષણ છે.

(2) સામાજિક વ્યવસ્થામાં સ્થિરતા : માનવસમાજની જરૂરિયાતો પરિપૂર્ણ કરવા માટે વ્યવસ્થાએ લાંબા સમયગાળા સુધી સ્થિરતા ધારણ કરવી પડે છે. એટલે કે દરેક વ્યવસ્થા પોતાની આગવી ઓળખ બનાવી અનુકૂલન સાધે છે. આમ, સામાજિક વ્યવસ્થામાં પરિવર્તન આવવા છતાં મૂળભૂત સામાજિક વ્યવસ્થા જળવાઈ રહે છે.

(3) સામાજિક વ્યવસ્થામાં પરિવર્તન : કોઈપણ સામાજિક વ્યવસ્થા પરિવર્તનશીલ હોય છે. આ સામાજિક વ્યવસ્થા અમુક હદ સુધી સ્થિર રહીને પરિવર્તન પામતી હોય છે. તંત્રને પોતાની વ્યવસ્થા ટકાવવા માટે પરિવર્તન સાથે અનુકૂલન સાધવું જરૂરી બને છે, જેમાંથી પરિવર્તન ઉદ્ભવે છે.

સામાજિક વ્યવસ્થાનાં પાસાંઓ

સામાજિક વ્યવસ્થાના પાસાંઓને નીચે મુજબ સમજી શકાય :

(1) ઉપજૂથો : કોઈપણ સમાજમાં અનેક જૂથો હોય છે. દરેક જૂથ સામાજિક આંતરક્રિયાની વ્યવસ્થા છે. કોઈપણ ઉપજૂથ જૂથના પેટા ભાગરૂપે વિકસેલું હોવાથી તેને ઉપજૂથ કે પેટાઉપજૂથ કહેવામાં આવે છે. વ્યક્તિઓ અનેક ઉપજૂથોમાં વિવિધ પ્રકારનાં સામાજિક સ્થાનો ધરાવે છે. આ સ્થાનોને આધારિત વિવિધ ભૂમિકા ભજવવા માટે તે આંતરક્રિયા કરે છે. જૂથ અને ઉપજૂથનો ખ્યાલ સાપેક્ષ છે. આંતરક્રિયાની કઈ વ્યવસ્થાને આપણે જૂથ તરીકે ઓળખાવીએ છીએ તેના પર ઉપજૂથના ખ્યાલનો આધાર છે. દા.ત., ભારતને જૂથ તરીકે ગણીએ તો તેનાં રાજ્યો - ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, પંજાબ વગેરે ઉપજૂથો છે. ગુજરાતને જૂથ તરીકે ગણીએ તો તેના વિવિધ જિલ્લાઓ તેનાં ઉપજૂથો છે. જો કોઈ એક શાળાને જૂથ તરીકે ઓળખીએ તો તેના વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો, વહીવટી કર્મચારીઓ, સેવકગણ વગેરે તેનાં ઉપજૂથો છે. આમ, સમાજના સભ્યો અનેક ઉપજૂથના વિવિધ દરજ્જાઓ ધરાવે છે. દરેક ઉપજૂથમાં વિભિન્ન દરજ્જાઓનો કોટિક્રમ રચાયેલો હોય છે.

(2) ભૂમિકાઓ : સામાજિક વ્યવસ્થામાં વ્યક્તિના વિવિધ દરજ્જાઓ હોય છે. આ દરજ્જાના સંદર્ભમાં સામાજિક ધોરણો પ્રમાણે વ્યક્તિ જે કાર્યો કરે છે તેને ભૂમિકા કહેવામાં આવે છે, જે વ્યક્તિની ફરજોનો નિર્દેશ કરે છે. ભૂમિકા એ દરજ્જાનું વર્તનલક્ષી પાસું છે. સામાજિક વ્યવસ્થામાં દરેક વ્યક્તિને વિવિધ ઉપજૂથોમાં વિવિધ ભૂમિકા ભજવવાની હોય છે. જેમકે, શાળામાં આચાર્ય શાળાનું સંચાલન કરે, શિક્ષક ભણાવે, વિદ્યાર્થી ભણે, વહીવટી કર્મચારી કાર્યાલયનું કામ કરે, સેવકગણ સેવાનું કામ કરે - આ કાર્યો તેમની ભૂમિકા નિર્દેશિત કરે છે.

(3) સામાજિક ધોરણો : અમુક સામાજિક પરિસ્થિતિ કે સામાજિક રચનાતંત્રમાં કોઈ સ્થાન સાથે સંકળાયેલી સમૂહવર્તનની અપેક્ષાઓ એટલે સામાજિક ધોરણો. આ સામાજિક ધોરણો વ્યક્તિનું વર્તન નક્કી કરતા માપદંડો છે. આ માપદંડો જ વ્યક્તિના વર્તનની યોગ્યતા કે અયોગ્યતાનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે. જેમકે, શાળા-સંચાલનના નિયમો, આચાર્યશ્રીથી લઈ વિદ્યાર્થીઓ સુધીના તમામ તબક્કે વર્તનને નિયંત્રિત કરે છે. સામાજિક ધોરણો સમૂહજીવનનું વાતાવરણ રચે છે.

(4) સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો : સામાજિક વ્યવસ્થામાં વ્યક્તિ જે વર્તન કરે છે તેનું મૂલ્યાંકન સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો દ્વારા થતું હોય છે. આ સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોને સમૂહનું પીઠબળ હોય છે. વળી, સામાજિક વ્યવસ્થામાં વ્યક્તિ જે દરજ્જો ધરાવે છે તેનું મૂલ્યાંકન પણ સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો દ્વારા થતું હોય છે. જેમકે, શાળાના આચાર્યશ્રીએ પ્રામાણિકતા અને પારદર્શકતાથી શાળાનું સંચાલન કરવું, શિક્ષકોએ નિષ્ઠાપૂર્વક કાર્ય કરવું, વિદ્યાર્થીઓએ નમ્રતાથી વર્તવું વગેરેને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોનાં ઉદાહરણ ગણી શકાય. સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોને ઉચ્ચ કક્ષાનાં સામાજિક ધોરણો તરીકે પણ ઓળખાવી શકાય.

ધ્યેયો : ઉપર્યુક્ત ચારેય પાસાંઓ દ્વારા સામાજિક વ્યવસ્થા પોતાના ધ્યેય સંતોષે છે. ધ્યેય એ પ્રાપ્ત કરવાની પ્રક્રિયા છે. માનવીની મૂળભૂત અને ગૌણ જરૂરિયાતોને સંતોષવા માટે કુટુંબ, લગ્ન, અર્થ, રાજ્ય, શિક્ષણ અને ધર્મ વગેરે વ્યવસ્થાઓ અસ્તિત્વમાં આવી છે. આ દરેક વ્યવસ્થાને એક કે અનેક ધ્યેયો હોય છે. આવાં સામાજિક ધ્યેયોની પૂર્તિ અર્થે સમાજવ્યવસ્થા ગતિશીલ રહે છે.

આમ, સામાજિક વ્યવસ્થાનાં પાસાંઓ પારસ્પરિક રીતે સંકળાયેલાં છે. કોઈ એક પાસાંમાં પરિવર્તન આવતા અંશતઃ કે વધારે અસરો સામાજિક વ્યવસ્થાતંત્ર ઉપર થાય છે.

સામાજિક રચનાતંત્રની વ્યાખ્યા

સામાજિક વ્યવસ્થા સાથે ઘનિષ્ઠ સંબંધ ધરાવતો તેમજ તેના પર આધારિત સામાજિક રચનાતંત્રનો ખ્યાલ આપણે જોઈએ તે પહેલાં રચનાનો ખ્યાલ સમજીશું.

રચના એટલે એકબીજા સાથે સંકળાયેલા ભાગો, અંગોની વ્યવસ્થિત ગોઠવણી, જેનાથી સમગ્ર માળખું તૈયાર થાય છે. દા.ત., ઘર એ ભૌતિક રચના છે, કારણ કે તે ઈંટો, રેતી, કપચી, સિમેન્ટ, બારી-બારણાં વગેરેની વ્યવસ્થિત ગોઠવણીથી તૈયાર થયેલું માળખું છે. તેવી જ રીતે વર્ગખંડ, સ્ટાફરૂમ, લેબોરેટરી, લાઈબ્રેરી, ઓફિસ, પ્રાર્થનાખંડ વગેરેની ગોઠવણીથી શાળાની કે કોલેજની રચના બને છે.

રોબર્ટ મર્ટનના મતે ‘સામાજિક રચનાતંત્ર એટલે દરજ્જા, ભૂમિકા અને ધોરણોનો સંકુલ.’

વિદ્યુત જોષી - ‘સમાજમાં વ્યક્તિઓ દરજ્જા ધરાવે છે. આ દરજ્જા પરથી ભૂમિકા ભજવાય છે. આ ભૂમિકા અમુક ચોક્કસ સંબંધમાં અને અમુક પરિસ્થિતિમાં ભજવાય છે. આ રીતે ભૂમિકાઓ વ્યવસ્થિત સામાજિક સંબંધોની ગૂંથણી તૈયાર કરે છે, જેને સામાજિક રચના કહેવાય.’

આમ, સામાજિક માળખું એક અમૂર્ત ઘટના છે. તેના એકમોમાં સમૂહ, સંસ્થા, સંગઠન અને મંડળનો સમાવેશ થાય છે. દરેક સમાજમાં વ્યક્તિને એકબીજા સાથે જોડવા માટે ખાસ સંસ્થાકીય પ્રણાલિકા વિકસાવેલી હોય છે. વ્યક્તિઓ જ્યારે સામાજિક દરજ્જાથી એકબીજા સાથે જોડાય ત્યારે તે સામાજિક માળખામાં રૂપાંતરિત થાય છે. દા.ત., કુટુંબ એક સામાજિક રચના છે. જેમાં માતા-પિતા, પતિ-પત્ની, પુત્ર-પુત્રીના સંબંધો વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવાયેલા છે. એવી જ રીતે ગ્રામસમુદાય એક એવી રચના છે કે જેમાં વિવિધ જ્ઞાતિઓ, પેટા જ્ઞાતિઓનો સમાવેશ થાય છે.

સામાજિક રચનાતંત્રનાં લક્ષણો

(1) **સામાજિક દરજ્જાઓનો સમૂહ :** દરજ્જાઓનો સમૂહ એ સામાજિક રચનાતંત્રનું પ્રથમ અને આવશ્યક લક્ષણ છે. કોઈ પણ રચનાતંત્ર વિવિધ દરજ્જાઓથી અસ્તિત્વમાં આવે છે. સમૂહ કે સંસ્થાની જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરવા માટે આવા વિવિધ દરજ્જાઓનું હોવું જરૂરી છે. જુદા જુદા દરજ્જાઓના શ્રમવિભાજન દ્વારા જ સમૂહ કે સંસ્થાનું ધ્યેય પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. દા.ત., આચાર્ય, શિક્ષક, વિદ્યાર્થી, કારકુન, સેવક વગેરે દરજ્જાઓથી શાળાની રચના ટકી રહે છે.

(2) **સામાજિક ભૂમિકાઓનો સમૂહ :** સામાજિક ભૂમિકા એ સામાજિક દરજ્જાનું વર્તનલક્ષી પાસું છે. દરજ્જો અને ભૂમિકા એક સિક્કાની બે બાજુઓ છે. કોઈ પણ તંત્રપ્રથાની જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરવા કે ધ્યેયપ્રાપ્તિ માટે દરજ્જા મુજબ ભૂમિકા ભજવવી પડે છે. દા.ત., આચાર્યએ શાળાનું સંચાલન કરવું, શિક્ષકે શિક્ષણકાર્ય કરવું, કારકુને વહીવટી કાર્ય અને વિદ્યાર્થીએ અભ્યાસ કરતા વ્યક્તિની ભૂમિકા ભજવવાની હોય છે.

(3) **સામાજિક ધોરણો :** સામાજિક રચનાતંત્રને કાર્યાન્વિત રાખવા માટે સામાજિક ધોરણો હોવાં પણ જરૂરી છે. ધોરણો એ વ્યક્તિ અને જૂથને દરજ્જાને અનુરૂપ કેવી રીતે ભૂમિકા ભજવવી તે અંગેનું માર્ગદર્શન પૂરું પાડે છે. સામાજિક ધોરણોના અભાવે સામાજિક રચનાતંત્રમાં અરાજકતા ફેલાય છે અને સમગ્ર તંત્ર ખોરવાઈ જાય છે. દા.ત., શાળામાં શિક્ષક તરીકે પસંદગી પામવા માટે નિયત લાયકાત હોવી જરૂરી છે. એ જ રીતે શાળામાં પ્રવેશ, પરીક્ષા અને અભ્યાસક્રમને લગતાં ધોરણો ન હોય તો શિક્ષણના ધ્યેયને પૂર્ણ કરવામાં અવરોધ ઊભો થાય છે.

સામાજિક રચનાતંત્રનું AGIL મોડેલ

સમાજશાસ્ત્રી ટાલ્કોટ પાર્સન્સે આપેલ સામાજિક રચનાતંત્રના મોડેલને સમાજવ્યવસ્થાની કાર્યાત્મક જરૂરિયાત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. કોઈ પણ સામાજિક વ્યવસ્થાને ટકી રહેવું હોય તો જુદી જુદી ચાર કાર્યાત્મક જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરવી જોઈએ. આ ચાર જરૂરિયાતોને નીચે મુજબ સમજી શકાય :

(1) અનુકૂલન (Adaptation) (2) ધ્યેયપ્રાપ્તિ (Goal attainment) (3) સુગ્રથન (Integration) (4) રચનાની જાળવણી અને તંગદિલી નિવારણ (Latent pattern maintenance and tension management).

અનુકૂલન

ધ્યેયપ્રાપ્તિ

(A)

(G)

અર્થવ્યવસ્થા	રાજ્યવ્યવસ્થા
શૈક્ષણિક વ્યવસ્થા ધાર્મિક વ્યવસ્થા કૌટુંબિક વ્યવસ્થા	કાનૂન વ્યવસ્થા

રચનાની જાળવણી અને તંગદિલી નિવારણ

સુગ્રથન

(L)

(I)

(1) **અનુકૂલન (Adaptation) :** કોઈ પણ સમાજે ટકી રહેવા અને ભૌતિક જરૂરિયાતો સંતોષવા માટે ભૌતિક વાતાવરણ સાથે અનુકૂલન સાધવું અનિવાર્ય છે. ખોરાક અને રહેઠાણ માનવીની મૂળભૂત જરૂરિયાતો છે. આ જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા માટે સમાજમાં ઉત્પાદન અને વહેંચણીની વ્યવસ્થા ઊભી થાય છે. સમાજમાં આ જરૂરિયાત અર્થવ્યવસ્થા સંતોષે છે. આમ, આર્થિક વ્યવસ્થા દ્વારા સમાજમાં અનુકૂલન સધાય છે.

(2) **ધ્યેયપ્રાપ્તિ (Goal attainment) :** પ્રત્યેક તંત્રને ટકી રહેવું હોય તો કોઈ ને કોઈ ચોક્કસ ધ્યેયો નક્કી કરવા પડે. દરેક નક્કી કરેલા ધ્યેયોને પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રત્યેક સામાજિક તંત્રમાં નિર્ણય લેનારી સંસ્થા એટલે કે

રાજ્યવ્યવસ્થા હોય છે. ધ્યેય નક્કી કરવાના કાર્યમાં રાજ્યસંસ્થા અગત્યનો ફાળો આપતી હોય છે. રાજ્યસંસ્થા નીતિનિર્માણ કરી તેનો અમલ કરવાનું કાર્ય કરે છે. અનુકૂલનની સમસ્યા જેટલે અંશે હલ થઈ શકે તેટલે અંશે ધ્યેયપ્રાપ્તિ સરળ બની રહે છે.

(3) સુગ્રથન (Integration) : પ્રત્યેક સમાજે પોતાનું અસ્તિત્વ જાળવી રાખવું હોય તો તેણે પોતાના આંતરિક ભાગો વચ્ચેનું સંકલન અને નિયંત્રણ સુરક્ષિત કરી લેવું જોઈએ. સામાજિક વ્યવસ્થામાં કાનૂની સંસ્થાઓ અને અદાલતો સામાજિક ધોરણોના અમલ દ્વારા આ જરૂરિયાત સંતોષે છે. આ સામાજિક તંત્રના બધા જ સભ્યો પરસ્પર એકબીજાને તેમજ સમગ્ર તંત્રને વફાદાર રહે તે જરૂરી છે. વફાદારી, સહકાર, સંકલન અને કાર્યદક્ષતા દ્વારા સામાજિક વ્યવસ્થામાં સુગ્રથન જળવાઈ રહે છે.

(4) રચનાની જાળવણી અને તંગદિલી નિવારણ (Latent pattern maintenance and tension management) : કોઈપણ સમાજે ચોક્કસ વ્યવસ્થા અથવા ધોરણોને આધારે પોતાનું અસ્તિત્વ જાળવી રાખવું પડે છે. આ માટે તેણે વિવિધ સમસ્યાઓ હલ કરવી પડે છે. રચનાની જાળવણી માટે સમાજના સભ્યોએ દરજ્જાને અનુરૂપ ભૂમિકા ભજવવી જોઈએ. સભ્યો પોતાની ભૂમિકા સારી રીતે ભજવી શકે તે માટે તેમને પ્રોત્સાહિત કરવા જોઈએ.

અસરકારક ભૂમિકા ભજવતી વખતે ઘણી વખત તંગદિલી ઊભી થાય છે. આ ઉપરાંત કેટલીક વખત વ્યક્તિમત્તામાં તંગદિલી અનુભવાય છે, જે તેમને સંઘર્ષ તરફ દોરી જાય છે. આથી સમાજે આંતરિક તણાવ અને સંઘર્ષના નિકાલ માટે જરૂરી માર્ગ શોધી કાઢવો જોઈએ. આ કાર્ય કુટુંબસંસ્થા દ્વારા થાય છે. તંગદિલી નિવારણની સમસ્યા હલ કરવાના કાર્યમાં કુટુંબની સાથે ધર્મ અને શિક્ષણ જેવી સંસ્થાનો સમાવેશ થાય છે.

આમ, પાર્સન્સનું (AGIL) મોડેલ સામાજિક રચનાતંત્રની ચાર કાર્યાત્મક સમસ્યા કે જરૂરિયાતો હલ કરે છે તેમજ સામાજિક સંતુલન સાધે છે. આ સંતુલન સાધવા માટે જુદાં જુદાં ક્રિયાતંત્રો કામ કરે છે, જેમાં સામાજિકીકરણ મહત્ત્વનું ક્રિયાતંત્ર છે. સામાજિકીકરણના આ ક્રિયાતંત્ર દ્વારા સામાજિક મૂલ્યોનું આત્મસાતીકરણ થાય છે અને સામાજિક નિયંત્રણની પ્રક્રિયાઓ સમાજને સંતુલિત રાખવામાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. આમ, પ્રસ્તુત એકમમાં આપણે સામાજિક વ્યવસ્થા અને સામાજિક રચનાતંત્ર વિશેની સમજૂતી મેળવી. આ માટે સમાજશાસ્ત્રીઓ અને માનવશાસ્ત્રીઓએ આપેલી વ્યાખ્યાઓને પણ સમજ્યા. સામાજિક વ્યવસ્થાનાં લક્ષણો અને પાસાંઓ વિશેની જાણકારીથી આપણને સામાજિક રચનાતંત્રની વ્યવસ્થિત સમજ પ્રાપ્ત થાય છે. સમાજની વ્યવસ્થા અને રચનાતંત્ર અનેક પ્રક્રિયાઓ સાથે સંલગ્ન છે, એમાં સતત પરિવર્તન આવતું હોય છે. જેની જાણકારી હવે પછીના એકમમાં મેળવીશું.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર જવાબ લખો :

- (1) સામાજિક વ્યવસ્થાનો અર્થ આપી તેનાં લક્ષણો સમજાવો.
- (2) સામાજિક વ્યવસ્થાનાં પાસાંઓની ચર્ચા કરો.
- (3) સામાજિક રચનાતંત્રનો અર્થ અને તેનાં લક્ષણોની સમજૂતી આપો.

2. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ લખો :

- (1) ટાલ્કોટ પાર્સન્સનું AGIL મોડેલ સમજાવો.
- (2) સામાજિક વ્યવસ્થાનો અર્થ સમજાવો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ લખો :

- (1) સામાજિક વ્યવસ્થાની વ્યાખ્યા આપો.
- (2) સામાજિક રચનાતંત્રની વ્યાખ્યા આપો.
- (3) AGIL મોડેલમાં પાર્સન્સે સામાજિક રચનાતંત્રની કઈ ચાર કાર્યાત્મક જરૂરિયાત દર્શાવી છે ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

- (1) ધ્યેયપ્રાપ્તિની સમસ્યા કઈ સંસ્થા દ્વારા હલ થાય છે ?
- (2) પાર્સન્સે આપેલા મોડેલને કયા નામથી ઓળખવામાં આવે છે ?
- (3) ઉપજૂથની વ્યાખ્યા આપો.
- (4) રચનાનું કોઈ એક ઉદાહરણ આપો.

5. આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ શોધી લખો :

- (1) માનવસમાજ અને શરીરરચનાની તુલના કોણે કરી છે ?
(અ) રોબર્ટ મર્ટન (બ) ઓગસ્ટ કોંત (ક) કાર્લ માર્ક્સ (ડ) હર્બર્ટ સ્પેન્સર
- (2) માનવીની જરૂરિયાત આધારિત સામાજિક વ્યવસ્થાનો ખ્યાલ કોણે આપ્યો ?
(અ) રેડક્લિફ બ્રાઉન (બ) મેલિનોવસ્કી (ક) રોબર્ટ મર્ટન (ડ) ટાલ્કોટ પાર્સન્સ
- (3) સામાજિક ક્રિયા દ્વારા ઉદ્ભવતી પેટાવ્યવસ્થાનો ખ્યાલ કોણે આપ્યો ?
(અ) જહોન્સન (બ) મેકાઈવર (ક) રોબર્ટ મર્ટન (ડ) ટાલ્કોટ પાર્સન્સ
- (4) નીચેનામાંથી કયું જૂથ શાળાનું ઉપજૂથ નથી ?
(અ) શિક્ષકો (બ) વિદ્યાર્થીઓ (ક) કારકુનો (ડ) ગામડું

પ્રવૃત્તિ

- તમારી શાળાના રચનાતંત્રનો ચાર્ટ તૈયાર કરો.
- તમારા ગામ અથવા શહેરનાં ઉપજૂથોની યાદી તૈયાર કરો.

પ્રસ્તાવના

સમાજશાસ્ત્ર માનવીનાં સામાજિક પાસાંનો વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી અભ્યાસ કરે છે. સમાજશાસ્ત્ર વિજ્ઞાન હોવાથી સામાજિક ઘટનાને જોવા-તપાસવા તેમજ તેનું અર્થઘટન કરવા ચોક્કસ વિભાવનાઓ-સિદ્ધાંતો-અભિગમો અને પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરે છે.

મિત્રો, તમારે સમાજશાસ્ત્રનો યથાર્થ પરિચય મેળવવો છે ? સમાજમાં બનતી ઘટનાને જોવી-સમજવી છે ? તો તમારે સમાજશાસ્ત્રીય વિભાવના અને સિદ્ધાંતો-અભિગમોની સ્પષ્ટ સમજણ મેળવવી અનિવાર્ય છે. આગળ તમે સમુદાય, સામાજિક ધોરણ, સામાજિક નિયંત્રણ જેવી વિભાવનાઓની સમજ મેળવી. આ એકમમાં આપણે સામાજિક પ્રક્રિયા અને પરિવર્તન વિશે સમજૂતી મેળવીશું.

જો તમારે સમાજ વિશે સાચું જ્ઞાન કે સમજૂતી મેળવવી હોય તો તમારા મનમાં કેટલાક પ્રશ્નો ઉદ્ભવવા જોઈએ. જેવા કે,

- એવી કઈ બાબત છે કે જે સમાજ બનાવે છે ?
- લોકો માનવ-સંસ્કૃતિનું નિર્માણ કેવી રીતે કરે છે ?
- સમાજમાં જટિલ વ્યવસ્થા કેવી રીતે બને છે ?
- સમાજમાં ગતિશીલતા કેમ જોવા મળે છે ?
- લોકો પોતાની જરૂરિયાતો કેવી રીતે પૂર્ણ કરે છે ?

સામાજિક પ્રક્રિયાની વ્યાખ્યા

મેકાઈવર : ‘સામાજિક પ્રક્રિયા એવી બાબત છે જેના દ્વારા જૂથના સભ્યોના સંબંધો સ્થાપિત થાય છે અને પોતાનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ હાંસલ કરે છે. સામાજિક પ્રક્રિયા સતત પરિવર્તનશીલ છે, એટલે કે સંબંધોમાં બદલાવ થતો રહે છે.’

મેક્સ વર્નર : ‘સામાજિક પ્રક્રિયાનાં મૂળમાં ગતિ, પરિવર્તન પ્રવાહ અને સમાજમાં સતત બદલાવ અભિપ્રેત છે. સામાજિક પ્રક્રિયાના માધ્યમથી જ સમાજમાં વિવિધ વ્યક્તિઓ પોતાના હેતુલક્ષની પૂર્તિ કરવા ઇચ્છે છે.’

સામાજિક પ્રક્રિયા સાંસ્કૃતિક વિવિધતા સાથે સંકળાયેલી છે, જેથી દરેક સમાજનું સ્વરૂપ જુદું હોય છે. દા.ત., આદિવાસી સમાજ, પશ્ચિમી સમાજ.

સામાજિક ક્રિયા

સામાજિક ક્રિયાની વિભાવના એક પ્રકારનું માળખું (Conceptual scheme) પૂરું પાડતું હોઈ તે હેઠળ કોઈ પણ ઘટના કે સામાજિક પરિવર્તન સમજાવી શકાય છે. બધી જ ક્રિયાઓ એક ચોક્કસ અર્થ દ્વારા સામાજિક જગતની રચના કરે છે. સામાજિક ક્રિયાનો ખ્યાલ મેક્સવેબરે આપ્યો છે. મેક્સવેબરના મતે ‘સમાજશાસ્ત્ર ક્રિયાની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી અર્થપૂર્ણ સમજ મેળવતું વિજ્ઞાન છે.’ તેના મતે વ્યક્તિની અર્થપૂર્ણ ક્રિયા જે અન્ય વ્યક્તિની અસરમાં થઈ હોય તે સામાજિક ક્રિયા છે.

સામાજિક ક્રિયા

માનવીની સામાજિક ક્રિયા દ્વારા જ સમાજ કાર્યાન્વિત રહે છે. વ્યક્તિ જ્યારે ચોક્કસ હેતુને ધ્યાનમાં રાખીને કોઈ સંદર્ભમાં ક્રિયા કરે ત્યારે સામાજિક ક્રિયા બને છે. દા.ત., આવતી પરીક્ષામાં ઉત્તમ પરિણામ લાવવા માટે નિયમિત રીતે અભ્યાસમાં વધારો કરવાનું વિદ્યાર્થીનું વર્તન.

પાર્સન્સના મતે ‘વ્યક્તિની ધ્યેય અભિમુખ ક્રિયા સામાજિક ક્રિયા છે જે સમાજવ્યવસ્થા રચે છે.’ દા.ત., ડિગ્રી લેવા માટે કૉલેજમાં એડ્મિશન લેવું. ટૂંકમાં સામાજિક ક્રિયા એટલે બીજાથી પ્રભાવિત હોય, પ્રતિભાવરૂપે હોય, ક્રિયાના સંદર્ભમાં હોય, અર્થપૂર્ણ હોય અને બીજી વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓના સંદર્ભમાં હોય તેમજ ક્રિયા કરનાર વ્યક્તિએ તેને અર્થ આપ્યો હોય.

સામાજિક ક્રિયાનાં તત્ત્વો

પાર્સન્સે દર્શાવેલા સામાજિક ક્રિયાનાં ચાર તત્ત્વો નીચે મુજબ છે :

(1) સ્વ અથવા કર્તા (2) ધ્યેય અથવા લક્ષ્ય (3) શરતો અથવા સંજોગો (4) સાધનો.

પાર્સન્સના મતે સામાજિક ક્રિયા કરનારી કોઈ પણ વ્યક્તિની ક્રિયામાં ચાર તત્ત્વો અનિવાર્ય રીતે પરસ્પર રીતે ભાગ ભજવતા હોય છે. માનવવર્તનને સમજવા માટે આ તત્ત્વોને સમજવા જરૂરી છે.

(1) સ્વ અથવા કર્તા : ક્રિયાનું મુખ્ય ચાલક બળ ‘સ્વ’ છે. ક્રિયા કરનાર માત્ર માનવદેહ નથી પણ તે સામાજિક વ્યક્તિ છે. આ વ્યક્તિ પોતે માત્ર શરીર નથી. દરેક વ્યક્તિની પોતાની આગવી ઓળખ હોય છે. વ્યક્તિ પોતે એક અલગ એકમ છે. વ્યક્તિ સામાજિક સભાનતા અને આત્મચેતના ધરાવે છે.

‘સ્વ’ ને આપણે વ્યક્તિત્વ કે ચરિત્ર પણ કહી શકીએ છીએ. વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ એ પ્રવૃત્તિ અને પ્રત્યાઘાતોનું કેન્દ્ર છે. વ્યક્તિ કે ‘સ્વ’ કાર્ય કરવા માટે શરીરને સાધન કે શરત તરીકે વાપરે છે અને તેના દ્વારા ધ્યેય હાંસલ કરે છે. ક્રિયા કરાવનાર ‘સ્વ’ છે અને સ્વનું ઘડતર સમાજ કરે છે.

કર્તાનો ‘સ્વ’ અન્ય વ્યક્તિઓને, ચીજવસ્તુઓને કે પરિસ્થિતિઓને કયા સ્વરૂપે જોશે ? તેનો શું અર્થ કરશે ? તેના પર જ તેના વર્તનનો મુખ્ય આધાર છે. એટલે કે ‘સ્વ’ને સમજવું ખૂબ જરૂરી છે. કારણ કે તેનાથી તે જગતનું પ્રત્યક્ષીકરણ કેવી રીતે કરે છે ? તે શું વિચારે છે ? જેવી ‘આત્મલક્ષી બાબત’ જાણવા મળે છે. દા.ત., પુરુષોની સ્ત્રીઓને જોવાની દૃષ્ટિ.

(2) ધ્યેય અથવા લક્ષ્ય : ધ્યેય વ્યક્તિની સ્વની કલ્પના કે અટકળ છે. ધ્યેયમાં ભવિષ્યકાળનો સંદર્ભ રહેલો છે. ધ્યેય એટલે વર્તમાનકાળમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી એવી ભવિષ્યની સ્થિતિ જેને કલ્પના દ્વારા જાણી શકાય છે અને પ્રયત્ન તથા સંકલ્પ દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. દરેક સામાજિક ક્રિયા ધ્યેયલક્ષી છે. વ્યક્તિના વર્તનના અર્થઘટનમાં ધ્યેયનું તત્ત્વ મહત્ત્વનું છે. કર્તાના સમાજનાં મૂલ્યો અને ધોરણો તેની ધ્યેયની પસંદગીને અસરકર્તા હોય છે. દા.ત., જૈન કે બ્રાહ્મણ યુવક કતલખાનામાં નોકરી કરશે નહિ. ધ્યેય માનવવિચાર, વ્યવહાર અને વર્તનને સતત અસર કરે છે. ધ્યેય પામવા વ્યક્તિ સતત પ્રયત્નશીલ રહે છે. માનવવર્તન માટે તે ચાલકબળ છે. ધ્યેય વ્યક્તિ માટે પ્રેરક અને પ્રેરણ છે. દા.ત., પરીક્ષામાં પ્રથમ આવવા માટે વિદ્યાર્થી બધું જ ભૂલી અભ્યાસમગ્ન થઈ જાય છે. વ્યક્તિનાં ધ્યેય નક્કી કરવામાં અંગત મૂલ્યો, જરૂરિયાત, ધોરણો અને સામાજિક-સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે.

(3) શરતો અથવા સંજોગો : જે અવરોધોને પાર ન કરી શકે તેને શરતો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સંજોગો અથવા શરતો એટલે એવી બાબત જેને પાર કર્યા વિના ધ્યેય પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ. ધ્યેયપ્રાપ્તિ માટે જેમ સંકલ્પ અને પ્રયત્નોની જરૂર પડે છે તેમ ધ્યેયપ્રાપ્તિના માર્ગમાં આવતી બાબતોને પાર કરવાની કે સામનો કરવાની જરૂર પડે છે. દા.ત., ડિગ્રી લેવા માટે ત્રણ વર્ષ પસાર કરવા જ પડે. વ્યક્તિને ધ્યેયપ્રાપ્તિ સહેજમાં થતી નથી. તેની ધ્યેયપ્રાપ્તિમાં અનેક અવરોધો આવે છે. તે અવરોધો વ્યક્તિ દૂર ન કરી શકે તેને શરતો કહી શકાય. આ શરતો વ્યક્તિના કાર્ય માટે હદ-મર્યાદા બાંધી આપે છે. શરતો શરીરની અંદર કે બહાર હોઈ શકે. ધ્યેયપ્રાપ્તિમાં અવરોધો ત્રણ પ્રકારના આવતા હોય છે :

(a) કર્તાની શારીરિક શક્તિ : પાયલોટ થવું હોય પરંતુ આંખો કાચી હોય, બહેરાશ હોય.

(b) ભૌગોલિક પર્યાવરણ : નક્કી સમયે પહોંચવાનું હોય અને વાવાઝોડા સાથે વરસાદ આવે.

(c) સામાજિક પર્યાવરણ : દલિત યુવકને પૂજારી થવું હોય પરંતુ સમાજ માન્યતા ન આપે.

આમ, ધ્યેયપૂર્તિ માટે ત્રણ પ્રકારની શરતોનો સામનો કરવો પડે છે. આને કેટલીક વખત સાધન તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. જોકે કોને શરત કે સાધન ગણવું તેનો આધાર પરિસ્થિતિ ઉપર છે.

(4) સાધનો : સાધનો એટલે વ્યક્તિની પરિસ્થિતિનાં એવાં પાસાં અથવા પરિબળો કે જેમના પર તેનો કાબૂ હોય છે અને તે તેના ધ્યેયની પ્રાપ્તિ કરવામાં મદદરૂપ થઈ શકે છે. સાધન ધ્યેયપ્રાપ્તિ માટે આવશ્યક છે. સાધનનું સ્વરૂપ સરળ કે જટિલ હોઈ શકે. દા.ત., લખવા માટે પેન, સંદેશા માટે ફોન. કોઈ પણ ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવા માટે ધ્યેયને અનુરૂપ સાધન જરૂરી બને છે. કોઈ વખત ધ્યેયપ્રાપ્તિ માટે એકથી વધુ સાધનની જરૂર પડે છે. ક્યારેક વ્યક્તિએ વિભિન્ન સાધનોમાંથી એકની પસંદગી પણ કરવી પડે છે. તે વખતે જો ભૂલ થાય તો ધ્યેયપ્રાપ્તિ થતી નથી. કોઈ એક પરિસ્થિતિમાં સાધન હોય તે સાધ્ય બને. એક માટે જે સાધન હોય તે અન્ય માટે સંજોગ બને.

ક્રિયા માટે ચારેય તત્ત્વો અનિવાર્ય છે. કોઈ એકની ગેરહાજરી સામાજિક ક્રિયા થવા દેતી નથી.

સામાજિક આંતરક્રિયા (Social Interaction)

સમાજમાં માનવીઓ એકબીજા સાથે અનેકવિધ રીતે સંબંધોમાં આવતા રહેતા હોય છે. જેમકે દુકાનદાર-ગ્રાહક, માલિક-નોકર, શિક્ષક-વિદ્યાર્થી. આવા અનેકવિધ સામાજિક સંબંધોમાં એકબીજા સાથે ગુંથાઈને સમાજ રચાય છે. એકબીજા વચ્ચેના સામાજિક સંબંધોમાં પારસ્પરિક આંતરક્રિયાની ચોક્કસ પ્રકારની તરેહ અથવા નિયમિત ઢબ રહેલી હોય છે. સામાજિક સંબંધોમાં વ્યક્ત થતાં આંતરક્રિયાનાં મુખ્ય સ્વરૂપોનું જ્ઞાન સમાજ વિશેની સમજૂતી મેળવવામાં ઘણું મહત્ત્વનું છે.

સામાજિક આંતરક્રિયાનો ખ્યાલ સામાજિક ક્રિયાના સંદર્ભમાં જ સમજી શકાય છે. જે આગળ સમજી લીધો છે. કારણ કે તે પારસ્પરિક ક્રિયા છે. સામાજિક આંતરક્રિયા એટલે કે બે કે તેથી વધુ વ્યક્તિ વચ્ચેની પારસ્પરિક સામાજિક ક્રિયા છે. ‘વ્યક્તિ અને વ્યક્તિ, વ્યક્તિ અને જૂથ, જૂથ અને જૂથ વચ્ચેની સભાનતાપૂર્વકની અર્થપૂર્ણ પારસ્પરિક ક્રિયા એટલે સામાજિક આંતરક્રિયા.’ દા.ત., બે મિત્રો વચ્ચેનો વાર્તાલાપ, શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે પ્રશ્ન-ઉત્તરની ચર્ચા.

સામાજિક આંતરક્રિયાની સમજૂતી આપતાં ડેવિસ જણાવે છે કે, ‘સામાજિક આંતરક્રિયા માટે સંપર્ક જરૂરી છે અને સંપર્ક માટે ભૌતિક કે સંવેદનાવાહક માધ્યમની જરૂર પડે છે.’ એટલે કે સામાજિક આંતરક્રિયામાં પરસ્પર ક્રિયા કરતી વ્યક્તિઓ કે જૂથો ક્રિયા માટે કોઈક માધ્યમનો ઉપયોગ કરે છે. આવું માધ્યમ ભાષા, વાણી, અંગચેષ્ટા, હાવભાવ કે કોઈ પણ પ્રકારની શરીરભાષા હોઈ શકે છે. ઉપરાંત રેડિયો, ટી.વી., વર્તમાનપત્રો, ફિલ્મો, સોશિયલ મીડિયા જેવાં સમૂહ માધ્યમોનો પણ ઉપયોગ થઈ શકે. જોકે આવું માધ્યમ સામાજિક અર્થ ધરાવતું હોવું જોઈએ.

સામાજિક આંતરક્રિયાની વ્યાખ્યા : સોરોકીનના મતે ‘આંતરક્રિયા એવી ઘટના છે કે જેમાં એક પક્ષ બીજા પક્ષની બાહ્યક્રિયા કે માનસિક જીવન ઉપર અસર કરે છે.’

સામાજિક આંતરક્રિયા

ઉપરની વ્યાખ્યાઓ પરથી આંતરક્રિયાનો અર્થ કરતાં કહી શકાય કે ‘કોઈ પણ બે કે તેથી વધુ વ્યક્તિ કે જૂથો પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે સંકેતવ્યવહારનાં માધ્યમો દ્વારા એકબીજાનાં આંતરિક કે બાહ્ય વર્તન ઉપર અસર નીપજાવતી હોય તેવી ઘટનાને સામાજિક આંતરક્રિયા કહેવાય.’ દા.ત., શિક્ષક વિદ્યાર્થીને શીખવે, બે વ્યક્તિ ઝઘડે, લડાઈ કરે વગેરે.

સામાજિક આંતરક્રિયાનાં લક્ષણો : સામાજિક આંતરક્રિયાને વધુ સ્પષ્ટ સમજવા તેનાં લક્ષણો સમજવા પડે, જે નીચે મુજબ છે :

(1) બે કે તેથી વધુ પક્ષો (2) માધ્યમ (3) પારસ્પરિક અસર.

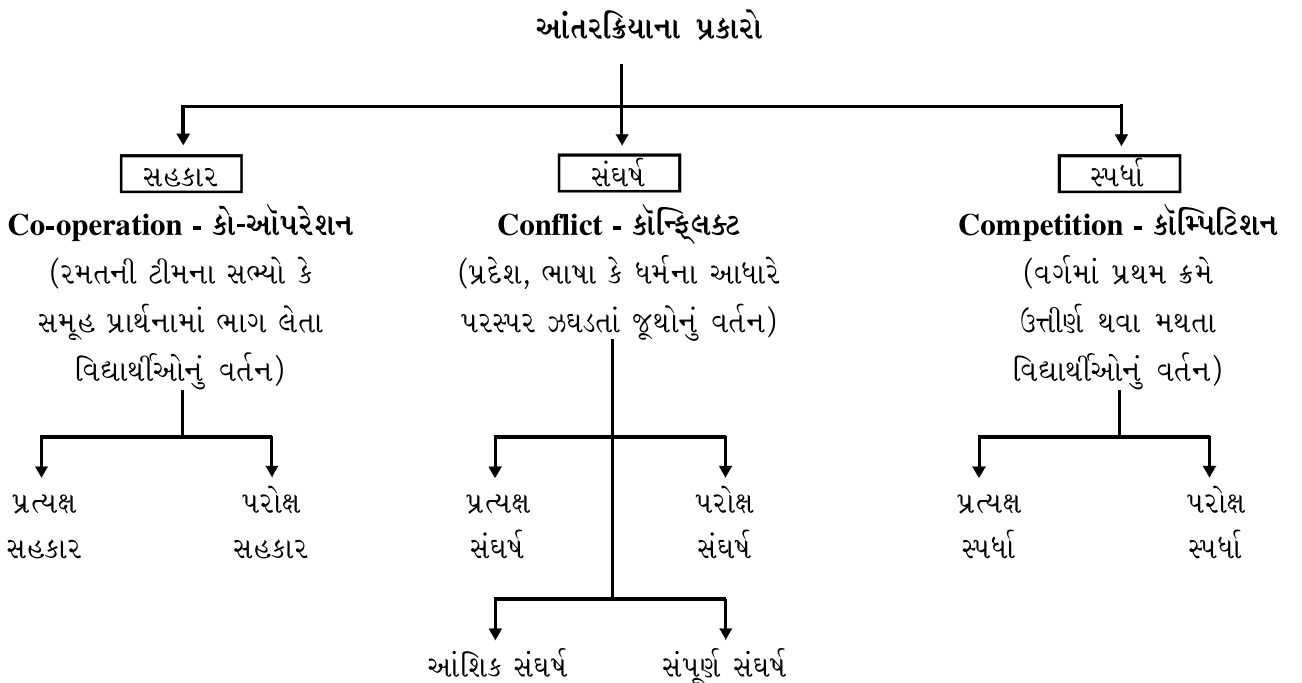
(1) બે કે તેથી વધુ પક્ષો : સામાજિક આંતરક્રિયા એક વ્યક્તિથી થતી નથી. તે માટે ઓછામાં ઓછા બે વ્યક્તિ કે જૂથ જરૂરી બને છે. જેમકે પતિ-પત્ની વચ્ચે થતી ક્રિયા બે વ્યક્તિઓ વચ્ચે છે, જ્યારે શિક્ષક-વિદ્યાર્થીઓ અને લેખક-વાચકો વચ્ચે થતી ક્રિયા વ્યક્તિ-જૂથ વચ્ચેની ક્રિયા છે. બે ક્રિકેટ ટીમ વચ્ચેની ક્રિયા જૂથો વચ્ચે થતી આંતરક્રિયા છે. આંતરક્રિયા મોઢામોઢ કે પ્રત્યક્ષ પણ હોઈ શકે તેમજ દૂર રહેલા લોકો સાથે પરોક્ષ રીતે પણ થઈ શકે જેમાં સંચાર સાધનોની જરૂર પડે છે.

(2) માધ્યમ : માત્ર બે પક્ષથી આંતરક્રિયા શક્ય બનતી નથી; પરંતુ પરસ્પર અસર નિપજાવવા માટે કોઈ માધ્યમ જરૂરી છે. જેમાં હાવભાવનું કોઈ પણ સ્વરૂપ કે શાબ્દિક ભાષા કે ચિત્રોનો પણ ઉપયોગ કરી શકે છે. દા.ત., બહેરા-મૂંગા વ્યક્તિઓ વચ્ચે થતી ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા. આંતરક્રિયામાં જે માધ્યમનો ઉપયોગ થાય તે સામાજિક અર્થ ધરાવતું હોવું જોઈએ. માધ્યમો દ્વારા વ્યક્ત થતા અર્થ, ભાવ, લાગણી બધા સમજતા હોવા જોઈએ. દા.ત., રાષ્ટ્રધ્વજ, રેડકોસ વગેરે.

(3) પારસ્પરિક અસર : સામાજિક આંતરક્રિયા અસર ઉપજાવતી ઘટના છે. જેમાં વ્યક્તિ કે જૂથ ઉપર વાણી, ભાષા, પુસ્તકો, ટી.વી., ફિલ્મો દ્વારા અસર થાય છે. જે બાહ્યવર્તન સ્વરૂપે હોઈ શકે તેમજ વલણ, માન્યતા, હિતો, અપેક્ષા જેવી આંતરિક અસર પણ થતી હોય છે. દા.ત., વિદ્યાર્થી શિક્ષકને નમસ્કાર કરે છે તેને લીધે શિક્ષકમાં વિદ્યાર્થી પ્રત્યે ભાવ જન્મે એ આંતરિક અસર છે.

ટૂંકમાં આંતરક્રિયા એક પારસ્પરિક પ્રવૃત્તિ છે. પરસ્પર ઉદ્દીપનની પ્રક્રિયા છે અને પરસ્પરાવલંબિત છે.

સામાજિક આંતરક્રિયાનાં સ્વરૂપ-પ્રકાર

ડેવિસે સામાજિક આંતરક્રિયાના ત્રણ પ્રકારો દર્શાવ્યા છે : (1) સહકાર (2) સ્પર્ધા (3) સંઘર્ષ.

(1) સહકાર : સહકાર વિના જૂથજીવન કે સામાજિક જીવન શક્ય નથી. સહકાર માનવજીવનની સાર્વત્રિક પ્રક્રિયા છે. સહકાર એક એવી પ્રક્રિયા છે જેમાં સર્વસંમત ધ્યેયની પ્રાપ્તિ માટે બધા સાથે મળીને પ્રવૃત્તિ કરતાં હોય છે. દા.ત., હોકી ટીમના ખેલાડીઓ. જ્યારે માનવી જે સાધન કે વસ્તુ મેળવવા માંગતા હોય તેની સંખ્યા ઓછી હોય ત્યારે એકબીજા સહકારથી સંયુક્ત રીતે સાધનનો ઉપયોગ કરે તે. દા.ત., વાહનનો ઉપયોગ.

માનવી પોતાની અનેકવિધ જરૂરિયાતો ક્યારેય એકલો સંતોષી શકતો નથી, તે માટે તેને બીજાની મદદની જરૂર પડે છે. આ ઘટનામાંથી સહકાર જન્મ લે છે. પારસ્પરિક મદદ કરવાની વર્તન તરેહો બધા જ સમાજ કે જૂથમાં જોવા મળે છે. વ્યક્તિમાં સામાજિકીકરણ દ્વારા આ ટેવો-વર્તનનું ઘડતર થતું હોય છે. એટલે સહકાર શીખેલું વર્તન છે.

વ્યાખ્યા : ફેર ચાઇલ્ડના મતે, ‘સહકાર એવી પ્રક્રિયા છે જેના દ્વારા વ્યક્તિ કે જૂથ સંગઠિત થઈ પોતાના પ્રયત્નોથી સમાન ધ્યેયપ્રાપ્તિ માટે કાર્ય કરે છે.’

નીચેના ચિત્રમાં આપ જોઈ શકશો કે, બધી જ વ્યક્તિઓ એકબીજાના સહકારથી વિશ્વની વિક્રમસર્જક જલેબી બનાવી રહ્યાં છે.

સહકાર

સહકારના પ્રકાર : મેકાઈવરે સહકારના બે પ્રકાર દર્શાવ્યા છે :

(અ) પ્રત્યક્ષ સહકાર : કોઈ વ્યક્તિ કે જૂથની ધ્યેયપ્રાપ્તિમાં બીજી વ્યક્તિ કે જૂથ પ્રત્યક્ષ રીતે મદદરૂપ થાય તેને પ્રત્યક્ષ સહકાર કહે છે. ધ્યેયપ્રાપ્તિ માટે સીધો અને સંયુક્ત પ્રયાસ કરે તેને પ્રત્યક્ષ સહકાર કહે છે. દા.ત., બાળકો સાથે મળીને કોઈ રમત રમે, મજૂરો ભેગા મળીને વજનદાર વસ્તુ ઉપાડે. પ્રાથમિક જૂથોમાં પ્રત્યક્ષ સહકાર કેન્દ્ર સ્થાને હોય છે. પ્રત્યક્ષ સહકાર માનવીને સામાજિક-માનસિક સંતોષ પૂરો પાડે છે.

(બ) પરોક્ષ સહકાર : કોઈ એક જ ધ્યેય માટે બે કે તેથી વધારે પક્ષો આડકતરી રીતે એકબીજાને મદદરૂપ થાય ત્યારે

તેને પરોક્ષ સહકાર કહેવાય. આ પ્રકારના સહકારમાં જુદી-જુદી વ્યક્તિઓ જુદી-જુદી પ્રવૃત્તિ કરે છે. જેમાં પ્રવૃત્તિઓનું વિભાજન, વિશિષ્ટીકરણ થયેલું હોય. દા.ત., શાળામાં શિક્ષક ભણાવે, સેવક બેલ વગાડે, આચાર્ય વહીવટી કાર્યો સંભાળે.

દૂરવર્તી જૂથોમાં પરોક્ષ સહકાર જોવા મળે છે. પરોક્ષ સહકાર આધુનિક ઔદ્યોગિક સમુદાયનું લક્ષણ બની જાય છે. એક પ્રકારની એકલતાનો અનુભવ કરાવે છે તો ક્યાંક અનેક માનસિક સમસ્યાઓ સર્જે છે.

(2) સ્પર્ધા : સ્પર્ધા આંતરક્રિયાનું એવું સ્વરૂપ છે જેમાં બે કે તેથી વધુ પક્ષોનું ધ્યેય એક જ હોય છે; પરંતુ પક્ષ (દરેક) બીજા પક્ષની પહેલાં ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે. બંને પક્ષો એકબીજાને ધ્યેયપ્રાપ્તિમાંથી બાકાત રાખીને ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે. દા.ત., બોર્ડની પરીક્ષામાં પ્રથમ આવવાની સ્પર્ધા. બીજા ઉદાહરણ તરીકે જોઈએ તો ચિત્રમાં દર્શાવ્યું છે એ મુજબ દોડની સ્પર્ધામાં સ્પર્ધાકો પોતાનાં ધ્યેયને લક્ષમાં રાખી સ્પર્ધામાં ઊતરે છે. જ્યારે ધ્યેયની અછત હોય કે મર્યાદિત સંખ્યા હોય અને તે મેળવનાર વ્યક્તિ કે જૂથો વધારે હોય ત્યારે સ્પર્ધા ઉદ્ભવે છે. સ્પર્ધા સંઘર્ષનું સુધારેલું સ્વરૂપ છે. સ્પર્ધા માટે નિયમ હોય છે. જો નિયમોનું ઉલ્લંઘન થાય તો પછી તે સ્પર્ધા રહેતી નથી. તે સંઘર્ષમાં પરિણમે છે. દા.ત., ચૂંટણી લડતા પક્ષના ઉમેદવારો.

ફેર ચાઈલ્ડના મતે, ‘સ્પર્ધા એટલે ઓછી વસ્તુઓના ઉપયોગ કે અધિકારો માટે કરાતા પ્રયત્નો’. દા.ત., વર્લ્ડકપ મેળવવા રમતી ટીમો.

સ્પર્ધા

સ્પર્ધાના પ્રકાર :

(અ) પ્રત્યક્ષ સ્પર્ધા : હરીફો મોઢામોઢનો સંપર્ક ધરાવતા હોય અને ભૌતિક રીતે નિકટ હોય તેઓ એકબીજાના હરીફથી સભાન હોય અને નિયમોથી આધીન રહી પરસ્પર એકબીજા પહેલાં ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરે તેને પ્રત્યક્ષ સ્પર્ધા કહેવાય. દા.ત., વર્ગમાં પ્રથમ નંબર લાવવા માટેની સ્પર્ધા, દોડમાં નંબર લાવવાની સ્પર્ધા.

(બ) પરોક્ષ સ્પર્ધા : હરીફો પરસ્પરથી પરિચિત ન હોય, મોઢામોઢ સંપર્ક ધરાવતા ન હોય તેમજ પરસ્પરની હાજરીથી સભાન ન હોય છતાં એકબીજા પહેલાં ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે તેને પરોક્ષ સ્પર્ધા કહેવાય. દા.ત., બજાર-હરીફાઈ, બેન્કમાં નોકરી મેળવવા પરીક્ષા આપતા ઉમેદવારો.

લોકો બીજા કરતાં વધુ પ્રતિષ્ઠા કે ખ્યાતિ કે દરજ્જો મેળવવા પ્રયત્ન કરે તે પરોક્ષ સ્પર્ધાનાં ઉદાહરણ છે.

(૩) સંઘર્ષ : જ્યારે બે કે તેથી વધુ પક્ષો એક જ ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયત્ન કરતાં હોય અને તેમાંનો દરેક પક્ષ સામા પક્ષની ઈચ્છા વિરુદ્ધ જઈને પણ તેને ધ્યેયથી વંચિત રાખવા કે અંકુશમાં લેવા કે નુકસાન પહોંચાડવા કે તેનો નાશ કરવા પ્રયત્ન કરે તેને સંઘર્ષની પ્રક્રિયા કહે છે. દા.ત., સત્તા મેળવવા માટે થતો ચૂંટણી-સંગ્રામ.

મેકાઈવર અને પેજના મતે, ‘જ્યારે માનવીઓ એક જ કે અછત ધરાવતાં ધ્યેયો પ્રાપ્ત કરવા માટે એકબીજાનો મુકાબલો કરે, એકબીજાને નુકસાન કરી સામસામે આવે ત્યારે તેને સામાજિક સંઘર્ષ કહેવાય.’ દા.ત., જ્ઞાતિસંઘર્ષ.

ટૂંકમાં સંઘર્ષ એક જ ધ્યેયપ્રાપ્તિ માટે બે પક્ષો વચ્ચેની પરસ્પરની વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિ છે.

સંઘર્ષના પ્રકારો :

(અ) પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ સંઘર્ષ : એક જ ધ્યેયપ્રાપ્તિ માટે બંને પક્ષો પરસ્પર સીધી રીતે જ અવરોધ ઊભો કરે, ઉતારી પાડે કે એકબીજાનો નાશ કરવા શારીરિક બળનો ઉપયોગ કરે તેને પ્રત્યક્ષ સંઘર્ષ કહેવાય. દા.ત., બે વ્યક્તિઓ મારામારી કે વાક્યુદ્ધ કરતી હોય, બે રાજકીય પક્ષો એકબીજાને ઉતારી પાડે.

જ્યારે એક જ ધ્યેયપ્રાપ્તિ માટે બંને પરસ્પર પરોક્ષ કે આડકતરી રીતે અવરોધ ઊભો કરે તેને પરોક્ષ સંઘર્ષ કહેવાય. દા.ત., શીતયુદ્ધ, બે કંપનીઓ વચ્ચેના પ્રચારનું યુદ્ધ.

(બ) આંશિક સંઘર્ષ - સંપૂર્ણ સંઘર્ષ : બે પક્ષો એક જ ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવા એકબીજાથી વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરતા હોય અને બંને પક્ષો વચ્ચે કરાર કે સંમતિ શક્ય હોય તેવા સંઘર્ષને આંશિક સંઘર્ષ કહે છે. દા.ત., મજૂરો-માલિકો વચ્ચેનો સંઘર્ષ જે સંમતિ કે કરાર દ્વારા નિવારી શકાય છે.

જ્યારે સંપૂર્ણ પ્રકારનો સંઘર્ષ એટલે જેમાં ભાગ લેનાર દરેક પક્ષ સામસામા પક્ષનો નાશ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે એટલે આવા સંઘર્ષમાં સંમતિ કે કરાર શક્ય જ નથી. દા.ત., બે રાષ્ટ્રો વચ્ચે થતું યુદ્ધ, પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ, આંશિક અને સંપૂર્ણ સંઘર્ષ, વ્યક્તિગત કે જૂથસંઘર્ષ પણ હોઈ શકે તથા આંતરિક અને બાહ્ય સંઘર્ષ પણ હોઈ શકે.

(ક) વ્યક્તિગત અને જૂથસંઘર્ષ : બે વ્યક્તિઓ વચ્ચેના સંઘર્ષને વ્યક્તિગત સંઘર્ષ કહેવાય. દા.ત., પતિ-પત્ની વચ્ચેનો, બે મિત્રો વચ્ચેનો સંઘર્ષ.

જ્યારે બે જૂથો વચ્ચે સંઘર્ષ હોય તેને જૂથસંઘર્ષ કહેવાય. દા.ત., બે જ્ઞાતિ વચ્ચેનો સંઘર્ષ. ઉપર્યુક્ત બંને સંઘર્ષ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ સ્વરૂપના તેમજ આંશિક કે સંપૂર્ણ સ્વરૂપના હોઈ શકે.

(ડ) આંતરિક અને બાહ્ય સંઘર્ષ : કોઈ જૂથના સભ્યો વચ્ચે પરસ્પર પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ સંઘર્ષ હોય તેવા સંઘર્ષને આંતરિક સંઘર્ષ કહેવાય. દા.ત., કુટુંબમાં પિતા-પુત્ર વચ્ચેનો સંઘર્ષ. જ્યારે એક જૂથ બીજા જૂથ સાથેના સંઘર્ષમાં હોય ત્યારે બાહ્ય સંઘર્ષ કહેવાય. દા.ત., કોમી સંઘર્ષ.

પ્રત્યક્ષ સંઘર્ષની માત્રા કે તીવ્રતામાં તફાવત હોઈ શકે તેમજ તે અસહકાર કે અબોલાથી માંડીને પરસ્પરનો નાશ કરવા સુધીનો હોઈ શકે છે.

સંઘર્ષ

સામાજિક ગતિશીલતા (Social Mobility)

સામાજિક ગતિશીલતા એ સ્તરરચનામાં વ્યક્તિ અથવા સમૂહનું સ્થાન પરિવર્તન સૂચવતી પ્રક્રિયા છે. દરેક સમાજમાં વસ્તી, આર્થિક-રાજકીય પરિસ્થિતિમાં તેમજ સામાજિક વિસ્તારમાં ઓછેવત્તે અંશે ફેરફાર થતો રહે છે. સમાજરચનાને જીવંત રહેવા માટે આ બધાં પરિવર્તન સાથે અનુકૂળન સાધવું જરૂરી બને છે. તેમાંથી ઉદ્ભવે છે સામાજિક ગતિશીલતાની પ્રક્રિયા.

સમાજશાસ્ત્રીઓ સામાજિક રચનાના ખુલ્લાપણાનો અંદાજ કાઢવા માટે સામાજિક ગતિશીલતાનો અભ્યાસ કરે છે. સામાજિક ગતિશીલતા સમાજમાં રહેલી તકોના અસ્તિત્વ અને અભાવનો નિર્દેશ કરે છે. તે એક સામાજિક દરજ્જામાંથી બીજા સામાજિક દરજ્જા તરફ પ્રયાણ કરે છે.

સામાજિક ગતિશીલતાની વ્યાખ્યા

સોરોકીનના મતે, ‘વ્યક્તિ, સામાજિક વસ્તુ (Social Object) કે મૂલ્યનું એક સામાજિક સ્થાનમાંથી બીજા સામાજિક સ્થાનમાં સ્થળાંતર એટલે સામાજિક ગતિશીલતા.’

કિમ્બોલ યંગના મતે, ‘સામાજિક ગતિશીલતા એટલે વર્ગ અથવા મોભો કે પ્રતિષ્ઠાના ક્રમમાં ઉપર અથવા નીચે તરફની ગતિ.’

ટૂંકમાં, સામાજિક ગતિશીલતા ચડિયાતા કે ઊતરતા ફેરફારવાળી સ્થિતિ છે, જે સ્તરરચનામાં વ્યવસ્થાના એક સ્તરમાંથી બીજા સ્તરમાં લઈ જાય છે.

સામાજિક ગતિશીલતાનાં લક્ષણો

(1) સાર્વત્રિકતા : સામાજિક ગતિશીલતા પ્રત્યેક સ્તરરચનાવાળા સમાજમાં જોવા મળે છે. પછી તે વર્ગ આધારિત કે જ્ઞાતિ આધારિત વ્યવસ્થાવાળો સમાજ હોય. ભારત સામાજિક ગતિશીલતામાં જ્ઞાતિ આધારિત સમાજ હોવા છતાં તેમાં ગતિશીલતા જોવા મળે છે. દા.ત., વિશ્વના તમામ સમાજમાં સ્ત્રીઓના સ્થાનમાં આવતો ફેરફાર. ટૂંકમાં સામાજિક ગતિશીલતાની પ્રક્રિયા સાર્વત્રિક જોવા મળે છે.

(2) માત્રામાં તફાવત : બધા સમાજોમાં સામાજિક ગતિશીલતાની માત્રા કે પ્રમાણ એકસરખું નથી હોતું. એક જ સમાજમાં પણ બધા સમયે પ્રમાણ સરખું રહેતું નથી. દા.ત., મધ્યયુગમાં સામાજિક ગતિશીલતા ધીમી હતી પરંતુ આધુનિક સમયમાં વધુ જોવા મળે છે. જ્ઞાતિવ્યવસ્થા કરતાં વર્ગવ્યવસ્થાવાળા સમાજમાં ગતિશીલતા વધુ જોવા મળે છે. આમ, સમાજ અને સમય મુજબ માત્રામાં તફાવત જોવા મળે છે.

(3) દરજ્જામાં બદલાવ સૂચવતી પ્રક્રિયા : સામાજિક ગતિશીલતામાં વ્યક્તિ કે જૂથના દરજ્જા કે સ્થાનમાં પરિવર્તન કે બદલાવ આવે છે. કાં તો દરજ્જો ઊંચો જાય છે કે નીચે આવે છે. ટૂંકમાં સામાજિક ગતિશીલતા વ્યક્તિ કે જૂથનો ઉપરથી નીચે અને નીચેથી ઉપર એવું સ્થાન પરિભ્રમણ (સરકયુલેશન) સૂચવતી પ્રક્રિયા છે.

સામાજિક ગતિશીલતાના પ્રકાર

(1) આડી ગતિશીલતા : બ્રુમ અને સેલ્ઝનીકના મતે ‘એક સ્થાન ઉપરથી સમાન સ્તરના બીજા સ્થાન પર સ્થળાંતર એટલે આડી ગતિશીલતા.’ વ્યક્તિ કે સમૂહનું સ્થાન બદલાય પરંતુ તેના સ્તર કે દરજ્જામાં કોઈ બદલાવ ન આવે તેવી ગતિશીલતાને આડી ગતિશીલતા કહેવાય.

દા.ત., શિક્ષક એક શાળા છોડી બીજી શાળામાં જાય. આડી ગતિશીલતામાં વ્યક્તિ કે જૂથનું સ્થાન બદલાય છે; પરંતુ તેમની પ્રતિષ્ઠા, આવક કે સત્તામાં નોંધપાત્ર પરિવર્તન આવતું નથી. દા.ત., IAS અધિકારીને આરોગ્ય ખાતામાંથી શિક્ષણખાતામાં મૂકે. ભારતમાં જોવા મળતી જ્ઞાતિમાં ગતિશીલતા આડી ગતિશીલતાનું ઉદાહરણ છે.

(2) ઊભી ગતિશીલતા : ઊભી ગતિશીલતા આડી ગતિશીલતાથી ભિન્ન ખ્યાલ છે. જ્યારે વ્યક્તિ કે જૂથના સ્થાનફેરની સાથે તેનું સ્તર પણ બદલાય તેવી ગતિશીલતાને ઊભી ગતિશીલતા કહેવાય. દા.ત., કારકુનમાંથી પ્રાધ્યાપક બને. ઊભી ગતિશીલતામાં વ્યક્તિ કે જૂથના સ્થાન બદલાવની સાથે પ્રતિષ્ઠા, આવક, સત્તામાં નોંધપાત્ર બદલાવ આવે છે.

ઊભી ગતિશીલતાની દિશા મુજબ તેના બે પેટા પ્રકાર પાડવામાં આવે છે : (અ) ઊર્ધ્વગામી ઊભી ગતિશીલતા
(બ) નિમ્નગામી ઊભી ગતિશીલતા.

(અ) ઊર્ધ્વગામી ઊભી ગતિશીલતા : વ્યક્તિ કે જૂથના સ્થાન-પરિવર્તનની સાથોસાથ તેનું સ્તર પણ બદલાય અને મૂળ સ્તર કરતાં ઉપરના સ્તરમાં સ્થાન મેળવે તેવી ગતિશીલતાને ઊર્ધ્વગામી ગતિશીલતા કહેવાય. ઊર્ધ્વગામી ઊભી ગતિશીલતાનાં બે સ્વરૂપો છે :

(I) વ્યક્તિલક્ષી ઊર્ધ્વગામી ગતિશીલતા : નિમ્ન સ્તરની કોઈ વ્યક્તિ પોતાના સ્તરથી જુદી પડી ઉચ્ચ સ્તરમાં પ્રવેશે તો તેને વ્યક્તિલક્ષી ઊર્ધ્વગામી ગતિશીલતા કહેવાય. દા.ત., પટાવાળામાંથી ક્લાર્ક બને.

(II) જૂથલક્ષી ઊર્ધ્વગામી ગતિશીલતા : નિમ્ન સ્તરની વ્યક્તિઓનું કોઈ જૂથ ઉચ્ચસ્તરમાં પ્રવેશે તો તેને જૂથલક્ષી ઊર્ધ્વગામી ગતિશીલતા કહેવાય. આ પ્રકારની ગતિશીલતામાં નિમ્નસ્તરનું કોઈ સમગ્ર જૂથ નોંધપાત્ર ઊંચો દરજ્જો મેળવે છે. દા.ત., વર્તમાન સમયમાં નાયક-નાયિકાઓનો દરજ્જો.

(બ) નિમ્નગામી ઊભી ગતિશીલતા : આ ગતિશીલતામાં ઊર્ધ્વગામી ગતિશીલતાથી વિરુદ્ધ છે. આમાં સ્થાન બદલાવની સાથોસાથ બદલાતું સ્તર પોતાના મૂળ સ્તર કરતાં નીચું જાય છે. આવી ગતિશીલતામાં વ્યક્તિ કે જૂથ મૂળ સ્તરમાંથી નીચેના સ્તરમાં સ્થળાંતર કરે છે. નિમ્નગામી ઊભી ગતિશીલતાનાં બે સ્વરૂપો છે :

(I) વ્યક્તિલક્ષી નિમ્નગામી ગતિશીલતા : કોઈ વ્યક્તિ ઉચ્ચ સામાજિક દરજ્જામાંથી નિમ્ન સામાજિક દરજ્જામાં પ્રવેશે તો તેને વ્યક્તિલક્ષી નિમ્નગામી ગતિશીલતા કહે છે. આ ગતિશીલતામાં સમગ્ર જૂથનો નહિ પરંતુ વ્યક્તિનો દરજ્જો નિમ્ન બને છે. દા.ત., કોઈ કરોડપતિ રોડ પર આવી જાય, કોઈ ઉદ્યોગપતિ ગરીબ બની જાય. માત્ર તેનો દરજ્જો નિમ્ન બને છે, બધા જ ઉદ્યોગપતિઓનો નહિ.

(II) જૂથલક્ષી નિમ્નગામી ગતિશીલતા : જ્યારે કોઈ જૂથ ઉચ્ચ સામાજિક દરજ્જાના સ્તરમાંથી નિમ્ન સામાજિક સ્તરમાં પ્રવેશે તેને જૂથલક્ષી નિમ્નગામી ગતિશીલતા કહેવાય. આમાં સમગ્ર જૂથનો દરજ્જો નિમ્ન થાય છે. દા.ત., પહેલાં બ્રાહ્મણોનું જે સ્થાન કે પ્રભાવ હતો તે આજે ઘટી રહ્યો છે.

આમ, કોઈ પણ સમાજ સામાજિક ગતિશીલતાથી મુક્ત નથી. તેમાં ઊભી કે આડી ગતિશીલતાની પ્રક્રિયા ચાલ્યા કરે છે.

સામાજિક પરિવર્તન (Social Change)

માનવી હમેશાં પરિવર્તન ઝંખે છે. કેવળ માનવસમાજ જ નહિ કુદરત પણ સ્થિર નથી. પરિવર્તનની પ્રક્રિયા અવિરતપણે ચાલે છે. સાતત્ય અને પરિવર્તન પ્રત્યેક સમાજનું લક્ષણ છે. પ્રત્યેક સમાજ પરિવર્તનની સતત પ્રક્રિયામાંથી પસાર થતો રહે છે. કોઈ સમાજ સંપૂર્ણપણે સ્થિર રહેતો નથી. વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચેના સંબંધો, તેમાંથી રચાતી જૂથરચના, ધ્યેયો-દરજ્જાની ભૂમિકા, ધોરણો, મૂલ્યો જેવા સમાજરચના તંત્રીય ભાગોમાં થતા ફેરફારને સામાજિક પરિવર્તન કહેવાય. બદલાતા સંજોગોમાં તંત્રપ્રથાએ ટકી રહેવા માટે અનુકૂલન કરવું પડે છે. તેમાંથી પરિવર્તન ઉદ્ભવે છે. દા.ત., વર્તમાન રાજ્યવ્યવસ્થા.

સામાજિક પરિવર્તન એક નક્કર હકીકત છે. સામાજિક પરિવર્તન સમાજ કે સમૂહજીવનની તરેહમાં બદલાવ સૂચવે છે. સામાજિક પરિવર્તન પ્રત્યેક સમાજની લાક્ષણિકતામાં છે. છતાં પરિવર્તનની માત્રા અને સ્વરૂપમાં ભિન્નતા જોવા મળે છે. મુરેના મતે આધુનિક સમયમાં આવેલું પરિવર્તન સૌથી ઝડપી છે. સામાજિક પરિવર્તન નવાં અર્થો અને મૂલ્યો ઊભાં કરે છે. ટૂંકમાં, સામાજિક પરિવર્તન માનવીના અનુભવ અને અહેસાસની ઘટના છે.

સામાજિક પરિવર્તનની વ્યાખ્યા :

ડેવિસના મતે ‘સામાજિક સંગઠન એટલે કે સામાજિક રચનાતંત્ર અને કાર્યમાં આવતું પરિવર્તન એટલે સામાજિક પરિવર્તન.’ દા.ત., સંયુક્ત કુટુંબમાંથી વિભક્ત કુટુંબ.

મેકાઈવર અને પેજના મતે ‘સામાજિક સંબંધોના ગુંફનમાં આવતું પરિવર્તન.’ દા.ત., પતિ-પત્ની વચ્ચેના સંબંધમાં બદલાવ.

જહોન્સનના મતે ‘સામાજિક રચનાતંત્રમાં તેમજ મૂલ્યો, માન્યતા, વલણોમાં આવતું પરિવર્તન’ દા.ત., ભારતમાં બિનસાંપ્રદાયિક મૂલ્યોનો ફેલાવો.

સામાજિક પરિવર્તનનાં લક્ષણો : આપણે વ્યાખ્યાઓ જોઈ પરંતુ સામાજિક પરિવર્તનના અર્થને વધુ સ્પષ્ટ કરવા કેટલાંક લક્ષણો જોઈશું જે નીચે મુજબ છે :

(1) **સામાજિક પરિવર્તન એ સામાજિક પ્રક્રિયા છે :** સામાજિક પરિવર્તન એક નિરંતર ચાલુ રહેતી પ્રક્રિયા છે. તે પ્રત્યેક સમાજનું સહજ લક્ષણ છે. સામાજિક આંતરક્રિયા તેમાંથી ઉદ્ભવતા સંબંધો, તેના પરિણામે રચાતી સામાજિક વ્યવસ્થાઓ સતત પરિવર્તનની પ્રક્રિયા અનુભવે છે. આમ, સામાજિક પરિવર્તન એક પ્રક્રિયા છે.

(2) **સામાજિક પરિવર્તન સાર્વત્રિક પ્રક્રિયા છે :** પરિવર્તન પ્રત્યેક સમાજનું સહજ સ્વાભાવિક લક્ષણ છે. સામાજિક પરિવર્તન કોઈ એક ચોક્કસ સમાજ પૂરતું મર્યાદિત નથી. પ્રત્યેક સમાજમાં જોવા મળે છે. પછી તે આદિવાસી સમાજ હોય કે વિકસિત સમાજ. આમ, સામાજિક પરિવર્તન એ સાર્વત્રિક પ્રક્રિયા છે તેમ કહેવાય. દા.ત., પ્રાચીનયુગમાં તેમજ આધુનિક યુગમાં આવેલું પરિવર્તન.

(3) **સામાજિક પરિવર્તન રચનાતંત્રમાં પરિવર્તન સૂચવે છે :** સામાજિક પરિવર્તનની પ્રક્રિયા સામાજિક રચનાતંત્રમાં ફેરફાર સૂચવે છે. એટલે કે ધ્યેયો, ધોરણો, દરજજા-ભૂમિકા, મૂલ્યો જેવા ભાગોમાં પરિવર્તન સૂચવે છે. દા.ત., રાજાશાહી વ્યવસ્થામાંથી ભારતની લોકશાહી વ્યવસ્થા.

(4) **સામાજિક પરિવર્તન કાર્યોમાં પરિવર્તન સૂચવે છે :** સામાજિક પરિવર્તન રચનાતંત્રની જેમ કાર્યોમાં પણ પરિવર્તન સૂચવે છે. એટલે કે સમાજની વ્યવસ્થાનાં કાર્યો બદલાય છે. દા.ત., પહેલાં કુટુંબ સભ્યોનું મનોરંજન કરતું તે હવે ટી.વી., ફિલ્મોએ લીધું છે. રાજ્ય માત્ર નાગરિકની સલામતી જ નહિ કલ્યાણ માટે કાર્ય કરતું થયું છે.

(5) **સામાજિક પરિવર્તન સ્વયંજનિત અને આયોજિત પ્રક્રિયા છે :** આપણે જાણીએ છીએ તેમ પરિવર્તન સમાજનું સહજ લક્ષણ છે. તેથી તે સ્વયંજનિત પ્રક્રિયા છે. તંત્રપ્રથા ટકાવવા માટે અનુકૂળન સાધે છે તેથી સ્વાભાવિક પરિવર્તન નીપજે છે જે સ્વયંજનિત છે; પરંતુ આધુનિક સમાજમાં ઈચ્છિત સમાજની રચના માટે સમાજમાં ઈચ્છિત દિશાનું પરિવર્તન લાવવા માટે સામુદાયિક વિકાસ યોજના કાર્યક્રમ દ્વારા બુદ્ધિપૂર્વક, હેતુપૂર્વકનું પરિવર્તન લાવવા પ્રયાસ થયો છે. જેને આપણે આયોજિત પરિવર્તન કહી શકીએ. આમ, પરિવર્તન સ્વયંજનિત અને આયોજિત પ્રક્રિયા તરીકે જોવા મળે છે. દા.ત., વસ્તી-નિયંત્રણ માટે વસ્તીનીતિ તેમજ લગ્નવય 18 વર્ષ છોકરી માટે અને છોકરાઓ માટે 21 વર્ષ ફરજિયાત કરી.

સામાજિક પરિવર્તનનું સ્વરૂપ

સામાજિક પરિવર્તનને સમજવા માટે પરિવર્તનનું સ્વરૂપ, તેની લાક્ષણિકતા, પરસ્પર સંબંધો અને તે સ્વરૂપોની અભિવ્યક્તિમાંથી નીપજતાં પરિણામો વિશે યોગ્ય સમજ મેળવવી પડે તો જ પરિવર્તનની દિશાને સમજી શકાશે.

(1) **ઉત્ક્રાંતિ સ્વરૂપનું રેખીય પરિવર્તન :** જે પરિવર્તન સતત એક જ દિશામાં લગભગ સીધી પરંતુ ઊંચે અને ઊંચે જતી લીટીમાં આવતું હોય તેને ઉત્ક્રાંતિ સ્વરૂપનું કે રેખીય પરિવર્તન કહેવાય. રેખીય એટલે કહેવામાં આવે છે કે તે સીધી રેખામાં થતું હોય છે. આવા પરિવર્તનમાં યંત્રાત્મક અને વૈજ્ઞાનિક વિકાસ વગેરે દ્વારા થતાં પરિવર્તનોનો સમાવેશ થાય છે. આવાં પરિવર્તનોમાં એકધાર્યા વિકાસ સીધી લીટીમાં ઉપર જતો હોય તે રીતે થાય છે. દા.ત., આદિમ સમાજમાંથી કૃષક સમાજ, પછી ઔદ્યોગિક સમાજ તેમજ વર્તમાન સમયનો માહિતી સમાજ એ રીતે દર્શાવી શકાય.

(2) **આરોહ-અવરોહ સ્વરૂપનું પરિવર્તન :** એક દિશામાં કદી ઉપર જતું અને કદી નીચે જતું; પરંતુ એકંદરે વિકાસ કરાવતું પરિવર્તન એટલે આરોહ-અવરોહ સ્વરૂપનું પરિવર્તન.

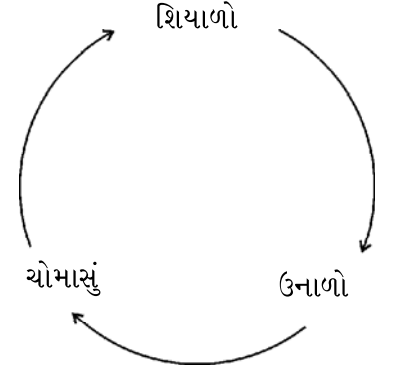
દા.ત., ભારતમાં રાજા-રજવાડા હતા ત્યારે કેટલીક જ્ઞાતિઓ આર્થિક રીતે ઉચ્ચ દરજ્જો ધરાવતી હતી. કાળક્રમે શિક્ષણ, કુશળતા વગેરેની માંગ વધતા એમનું સ્થાન નિમ્ન થતું ગયું પરંતુ પછી એ જ્ઞાતિમાં શિક્ષણ, કુશળતા, ઉદ્યોગ સાહસિકતા વગેરે વધતાં એ જ્ઞાતિઓનો દરજ્જો ઊંચો ગયો એ રીતે સમાજમાં આરોહ-અવરોહ જોવા મળે છે. તેજી-મંદી પણ એનું ઉદાહરણ છે.

(3) ચક્રીય સ્વરૂપનું પરિવર્તન : પાણીના તરંગ જેવું ઊંચે-નીચે હિલોળા લેતું કે ચક્રની જેમ જ્યાંથી શરૂ થાય તે જ સ્થિતિ પાછી આવે તે સ્વરૂપના પરિવર્તનને ચક્રીય સ્વરૂપનું પરિવર્તન કહેવાય. કુદરત અને સમાજમાં ઘણી ઘટનાઓ આ પ્રકારે ઉપર-નીચે આવતી રહે છે; પરંતુ તેની આગળ જવાની દિશા એક જ સપાટી પર રહે છે. તે ઊર્ધ્વગામી નથી. દા.ત., ઋતુચક્ર.

તે જ રીતે ફેશન અને મૂલ્યોમાં આવતાં પરિવર્તનનો આ માં સમાવેશ થાય છે, તો ઘણાં વિચારકો માનવ-સંસ્કૃતિના ઉદ્ગમ-વિકાસ-પતનને પણ આ સ્વરૂપમાં લે છે. ટૂંકમાં આ સ્વરૂપનું પરિવર્તન ઘડિયાળના કાંટાની જેમ ચાલતું હોય છે.

સમાજશાસ્ત્રના અન્ય મુદ્દાઓની સાથે સામાજિક પ્રક્રિયા અને સામાજિક પરિવર્તન ખૂબ જ મહત્વનાં છે. આપણે સામાજિક પ્રક્રિયાનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ કરી સામાજિક ક્રિયાની સમજ મેળવી જે તમને માનવવર્તન સમજવામાં ઉપયોગી બનશે. ઉપરાંત તમારી આસપાસ દૈનિક જીવનમાં અનુભવાતા સહકાર, સ્પર્ધા, સંઘર્ષની સમજૂતી મેળવી આંતરક્રિયાનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ કર્યો. ઉપરાંત સમાજમાં ખુલ્લાપણું કેટલું છે તે જોવા માટે ગતિશીલતાનો ખ્યાલ મેળવ્યો, સાથે સમાજમાં ચાલતી અવિરત પ્રક્રિયા એવા સામાજિક પરિવર્તનને પણ તમે જોયું હશે.

ઉપર્યુક્ત બધી પ્રક્રિયાઓને સમાજશાસ્ત્રીય રીતે સમજ્યા બાદ એ સ્પષ્ટ થયું હશે કે, સમાજના નિર્માણમાં અને સમાજને ગતિશીલ રાખવામાં આ પ્રક્રિયાનું કેટલું બધું મહત્વ છે. સમાજની સામાજિક પ્રક્રિયાઓના બદલાવની ગતિવિધિ પર સંસ્કૃતિ અને સામાજિકીકરણ અસર કરે છે જેની માહિતી આપણે હવે પછીના એકમમાં મેળવીશું.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર જવાબ લખો :

- (1) સામાજિક ક્રિયાનાં તત્વોની સમજૂતી આપો.
- (2) સામાજિક આંતરક્રિયાનાં લક્ષણો સ્પષ્ટ કરો.
- (3) સામાજિક આંતરક્રિયાના સ્વરૂપ તરીકે સહકારની ચર્ચા કરો.
- (4) સામાજિક ગતિશીલતાના પ્રકાર સમજાવો.
- (5) સામાજિક પરિવર્તનનાં લક્ષણો વર્ણવો.

2. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ લખો :

- (1) સામાજિક આંતરક્રિયાના સ્વરૂપ તરીકે - સ્પર્ધા
- (2) સામાજિક આંતરક્રિયાના સ્વરૂપ તરીકે-સંઘર્ષ
- (3) સામાજિક ગતિશીલતાનાં લક્ષણો
- (4) સામાજિક પરિવર્તનનું સ્વરૂપ

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ લખો :

- (1) સામાજિક પ્રક્રિયાની વ્યાખ્યા આપો.
- (2) સામાજિક ક્રિયાનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ કરો.
- (3) સામાજિક આંતરક્રિયાની વ્યાખ્યા આપો.
- (4) સામાજિક ગતિશીલતા એટલે શું ?
- (5) સામાજિક પરિવર્તન એટલે શું ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

- (1) પાર્સન્સ કઈ ક્રિયાને સામાજિક ક્રિયા કહે છે ?
- (2) સામાજિક આંતરક્રિયા માટે કઈ બાબત જરૂરી છે ?
- (3) 'સ્વ' એટલે શું ?

- (4) ધ્યેય એટલે શું ?
- (5) શરત એટલે શું ?
- (6) પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ સ્પર્ધા કોને કહેવાય ?
- (7) આડી ગતિશીલતા એટલે શું ?
- (8) ઊભી ગતિશીલતા એટલે શું ?
- (9) ધ્યેય નક્કી કરવામાં કઈ બાબતો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે ?

5. નીચેના પ્રત્યેક પ્રશ્નમાં આપેલા વિકલ્પોમાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી સાચો ઉત્તર આપો :

- (1) સમાજને ચેતનવંતો અને ગતિશીલ કોણ રાખે છે ?
 (અ) જૂથ (બ) સામાજિક પ્રક્રિયા (ક) સામાજિક સંબંધો (ડ) સંસ્કૃતિ
- (2) સામાજિક આંતરક્રિયા દ્વારા શું ઉદ્ભવે છે ?
 (અ) રોજગાર (બ) સંસ્કૃતિ (ક) સામાજિક સંબંધો (ડ) એક પણ નહિ.
- (3) સામાજિક પ્રક્રિયા કઈ વિવિધતા સાથે સંકળાયેલી છે ?
 (અ) સાંસ્કૃતિક (બ) જૈવિક (ક) ભૌગોલિક (ડ) એક પણ નહિ.
- (4) માનવવર્તન માટેનું ચાલક બળ કયું છે ?
 (અ) સમાજ (બ) સાધન (ક) ધ્યેય (ડ) એક પણ નહિ.
- (5) કયા જૂથમાં પ્રત્યક્ષ સહકાર કેન્દ્રસ્થાને હોય છે ?
 (અ) પ્રાથમિક (બ) દ્વિતીયક (ક) સમુદાય (ડ) એક પણ નહિ.
- (6) ગતિશીલતાની પ્રક્રિયા શું સૂચવે છે ?
 (અ) સ્થગિતતા (બ) અવરોધ (ક) સ્થાન-પરિવર્તન (ડ) એક પણ નહિ.
- (7) સામાજિક રચનાનું ખુલ્લાપણું તપાસવા શાનો અભ્યાસ જરૂરી છે ?
 (અ) ગતિશીલતા (બ) સામાજિકીકરણ (ક) સંસ્કૃતિ (ડ) એક પણ નહિ.

પ્રવૃત્તિઓ

- સમાજશાસ્ત્રના આ પાઠ્યપુસ્તકમાં જોવા મળતી સામાજિક પ્રક્રિયાઓની યાદી તૈયાર કરો.
- સમાજમાં જોવા મળતી સાંસ્કૃતિક વિવિધતાનો ચાર્ટ તૈયાર કરો.
- વિદ્યાર્થીજીવનમાં શિક્ષણની ધ્યેયપ્રાપ્તિ માટેની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનાં ઉદાહરણ ચર્ચો.
- દૈનિક આંતરક્રિયા દ્વારા દરજજા-ભૂમિકાના ખ્યાલને તપાસો.
- સમાજમાં તમે કઈ કઈ ભૂમિકાઓ ભજવો છો તેની યાદી તૈયાર કરો.
- તમારા વિસ્તારમાં ચાલતી સહકારી પ્રવૃત્તિની મુલાકાત લો.
- સમાજ માટે સ્પર્ધાના લાભ-ગેરલાભ પર જૂથચર્ચા કરો.
- સામાજિક પરિવર્તનનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ કરતા વર્તમાનપત્રમાં આવતા ફોટોગ્રાફ્સનું આલબમ તૈયાર કરો.
- આધુનિક સમયમાં આવેલા પરિવર્તનથી સમાજને થતા લાભ-ગેરલાભ વિશે જૂથચર્ચા કરો.

પ્રસ્તાવના

માનવી સામાજિક પ્રાણી છે. પોતાના રોજિંદા જીવનમાં પ્રત્યેક માનવી બીજા ઉપર આધાર રાખે છે. વ્યક્તિ-વ્યક્તિ વચ્ચેનો આ સંબંધ સમાજના પાયાની રચના કરે છે. આપણે અગાઉના પ્રકરણમાં માનવસમાજને સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો. માનવસમાજ અને પ્રાણીસમાજ વચ્ચે કોઈ પાયાનો તફાવત હોય તો તે સંસ્કૃતિનો તફાવત છે. માનવસમાજને સંસ્કૃતિ હોય છે, જ્યારે પ્રાણીસમાજમાં તેનો અભાવ છે. સંસ્કૃતિ જ માનવસમાજની અદ્વિતીય લાક્ષણિકતા છે. આથી સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ માટે માનવસમાજ અને પ્રાણીસમાજ વચ્ચે ભેદ પાડતાં મહત્વનાં તત્ત્વ તરીકે ‘સંસ્કૃતિ’નો અર્થ અને લાક્ષણિકતા સમજવી જરૂરી બને છે, કારણ કે માનવીનું વર્તન, આંતરક્રિયા, સામાજિક સંબંધો, દરજ્જો, ભૂમિકા, જૂથો અને સંસ્થાઓ તથા સામાજિકીકરણ જેવી પ્રક્રિયાઓ સંસ્કૃતિ દ્વારા અસર પામે છે.

સામાજિકીકરણ એ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે. એ માટે સમાજમાં જુદા-જુદા વાહકો હોય છે. તેની સમજ આ એકમમાં મેળવીશું.

સંસ્કૃતિનો અર્થ (Culture)

સરળ શબ્દોમાં ‘સંસ્કૃતિ એટલે જીવન જીવવાની રીત.’

ઓગણીસમી સદીમાં સંસ્કૃતિ શબ્દ લોકોની જીવનશૈલી તરીકે વપરાવા લાગ્યો. ભલે પછી આ જીવનશૈલી ગમે તે સ્વરૂપની હોય તો પણ તે સંસ્કૃતિ તરીકે ઓળખાતી. આ જીવનશૈલી ગ્રામજનોની હોય, શહેરીજનોની હોય, આદિવાસી લોકોની હોય, ગોરા લોકોની હોય, હિંદુઓ કે મુસ્લિમોની હોય કે પછી આધુનિક સમાજજીવન જીવતા લોકોની હોય; ટૂંકમાં, સંસ્કૃતિ એટલે જીવનશૈલી એવો અર્થ 19મી સદીમાં થતો. વીસમી સદીમાં સંસ્કૃતિ શબ્દ સમગ્ર સામાજિક વારસાના અર્થમાં વપરાવા લાગ્યો. સામાજિક વારસો એટલે લોકોનાં જૂથ-જીવનની વિશિષ્ટ જીવનશૈલી. જીવનશૈલીમાં સમાજના સભ્યોએ મેળવેલું જ્ઞાન, માન્યતાઓ, રિવાજો, કુશળતા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. સંસ્કૃતિમાં માત્ર કળા, સંગીત અને સાહિત્યની પદ્ધતિઓ અને યુક્તિઓનો જ સમાવેશ થતો નથી; પરંતુ મકાન બાંધવા, કપડાં સીવવા કે માટીનાં વાસણો બનાવવાના ઉપયોગમાં લેવાતી પદ્ધતિઓ અને યુક્તિઓનો પણ સંસ્કૃતિમાં સમાવેશ થાય છે.

સંસ્કૃતિની વ્યાખ્યા

વિશ્વપ્રસિદ્ધ માનવશાસ્ત્રી મેલિનોવસ્કિના મત પ્રમાણે, ‘સંસ્કૃતિ એ વારસામાં મળેલાં ઓજાર, સાધનો, હથિયારો, ચીજવસ્તુઓ, તકનીકી પ્રક્રિયાઓ, વિચારો, ટેવો અને મૂલ્યોની બનેલી છે.’

સમાજશાસ્ત્રી ટાઈલરના મત પ્રમાણે, ‘સમાજના સભ્ય તરીકે મનુષ્યે મેળવેલાં જ્ઞાન, માન્યતા, કલા, કાયદા, કાનૂન, નીતિ-નિયમો, રીતરિવાજો તથા અન્ય સર્વ શક્તિઓ અને ટેવોનો બનેલો સમગ્ર સંકુલ એટલે સંસ્કૃતિ.’

સંસ્કૃતિનાં લક્ષણો

સંસ્કૃતિનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે :

- (1) સંસ્કૃતિ જીવનશૈલી છે.
- (2) સંસ્કૃતિ એ શીખેલી વર્તણૂક છે.
- (3) સંસ્કૃતિ માનવીના સમાજજીવનની આગવી પેદાશ છે.
- (4) સાતત્ય, વિકાસશીલતા અને પરિવર્તનશીલતા ધરાવે છે.
- (5) સંસ્કૃતિ હસ્તાંતરિત થઈ શકે છે.
- (6) સંસ્કૃતિનો સંચય થાય છે.

સંસ્કૃતિના પ્રકાર

માનવસમાજના બૌદ્ધિક, આધ્યાત્મિક અને કલાત્મક વારસાને આપણે સમાજની ‘સંસ્કૃતિ’ તરીકે ઓળખાવીએ છીએ. સમાજશાસ્ત્રી ‘ઓગબર્ન’ સંસ્કૃતિને બે પ્રકારમાં વહેંચે છે : (1) ભૌતિક સંસ્કૃતિ (2) અભૌતિક સંસ્કૃતિ.

(1) ભૌતિક સંસ્કૃતિ : ‘ભૌતિક સંસ્કૃતિ’ એટલે સંસ્કૃતિનું ‘ભૌતિક સામગ્રી અંગેનું પાસું’. જે પદાર્થોને આપણે જોઈ-સ્પર્શી શકીએ છીએ એ બધી ‘ભૌતિક સંસ્કૃતિ’ છે. માનવીએ પોતાની જરૂરિયાતની પૂર્તિ માટે સભ્યતાના પ્રારંભથી ભૌતિક વસ્તુનું ઉત્પાદન કર્યું છે. સમાજશાસ્ત્રી રોબર્ટ બર્સ્ટેડ ભૌતિક સામગ્રીમાં યંત્રો, સાધનો, વાસણો, મકાનો, માર્ગો, પુલ, કલાકૃતિ, વસ્ત્રો, વાહનો, રાયરચીલું, ખાદ્યસામગ્રી, દવાઓ વગેરેનો સમાવેશ કર્યો છે. માનવીના અસ્તિત્વમાં આ બધી ભૌતિક સામગ્રી મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. આ સામગ્રી પ્રાપ્ત કરવા માનવી પ્રયત્નો કરે છે. આ પ્રયત્નોના કારણે બીજા માનવીઓ સાથેના તેના સંબંધો મજબૂત બને છે.

(2) અભૌતિક સંસ્કૃતિ : સમાજશાસ્ત્રીઓ અભૌતિક સંસ્કૃતિને ભૌતિક સંસ્કૃતિના જેટલી જ અનિવાર્ય ગણે છે અને તેને વધુ મહત્વ આપે છે. અભૌતિક સંસ્કૃતિ એવાં તત્વોની બનેલી છે કે જેમને ભૌતિક અસ્તિત્વ હોતું નથી. તેને બે પેટાવિભાગમાં વહેંચી શકાય છે : (અ) બોધનાત્મક (બ) ધોરણાત્મક.

(અ) બોધનાત્મક : બોધનાત્મક સંસ્કૃતિ એટલે કુદરતમાંથી કૃતિઓ બનાવવા માટે કોઈ એક ચોક્કસ સાધનનો ઉપયોગ કઈ રીતે કરવો તે અંગેનું જ્ઞાન.

(બ) ધોરણાત્મક : ધોરણાત્મક સંસ્કૃતિ નિયમો, મૂલ્યો અને માન્યતાઓની તેમજ વિચારો અને વસ્તુઓ પર સમાજે લાદેલા ‘આમ કરો’ અને ‘આમ ન કરો’ અંગેના નિર્ણયોની બનેલી હોય છે.

લોકરીતિઓ, રૂઢિઓ, નિષેધો, કાયદાઓ વગેરે કેટલાંક અગત્યનાં ધોરણો છે. લોકરીતિઓ એટલે સમાજે સાહજિક રીતે સ્વીકારેલી અને સમાજમાં ચલણી બની ગયેલી વર્તન-વ્યવહારની પદ્ધતિ. દા.ત., કોઈને આવકાર આપવા માટે તેની સાથે હસ્તધૂનન કરવું અથવા નમસ્કાર કરવા. રૂઢિઓ એટલે એવી લોકરીતિઓ કે જેમને લોકકલ્યાણની દૃષ્ટિએ અને સમાજની નીતિમત્તાની જાળવણીની દૃષ્ટિએ અત્યંત મહત્વ આપવામાં આવે છે. દા.ત., ભાઈબહેનનાં લગ્નને અનૈતિક ગણવાનું ધોરણ સમાજે સ્વીકારેલી રૂઢિ છે. કાયદા એટલે રાજ્યની અદાલતે સ્વીકારેલા, અર્થ ઘટાવેલા અને નિશ્ચિત પરિસ્થિતિને લાગુ પાડેલા નિયમો. દા.ત., ભારતમાં 1954નો હિંદુ સ્પેશિયલ મેરેજ એક્ટ, મિલકત અંગેનો કાયદો વગેરે. કાયદાના ભંગ બદલ ઠપકાથી દેહાંતદંડ સુધીની સજા છે.

સભ્યતા (Civilization)

સભ્યતાના અર્થ વિશે ભિન્ન-ભિન્ન દૃષ્ટિબિંદુઓ પ્રવર્તે છે. સંસ્કૃતિ અને સભ્યતા વચ્ચે બહુ તફાવત નથી. આમ છતાં તે બંને વચ્ચેના સૂક્ષ્મ ભેદની આપણે અવગણના કરી શકીએ નહિ.

સભ્યતાનો અર્થ

‘સંસ્કૃતિ’ એટલે જીવન જીવવાની રીત, જેમાં જ્ઞાન, માન્યતા, કલા, નીતિ, કાયદો, રિવાજ વગેરે દ્વારા જે પ્રાપ્ત કર્યું છે તે અને ‘સભ્યતા’ એટલે પ્રાપ્ત કરેલી જીવનને લગતી એવી બધી જ બાબતોનો જથ્થો અને સામાજિક વ્યવસ્થા જે માનવને માનવેતર સમાજથી અલગ પાડે છે. દા.ત., સિંધુખીણની સભ્યતા.

સંસ્કૃતિ અને સભ્યતા વચ્ચેનો તફાવત રજૂ કરતાં સમાજશાસ્ત્રી મેકાઈવર જણાવે છે કે, ‘સમાજનાં મૂલ્યાત્મક સર્જનો એ સંસ્કૃતિ છે.’ દા.ત., સાહિત્ય, શિલ્પ, કલા વગેરે. આપણે જે છીએ તે સભ્યતા અને આપણી પાસે જે છે તે સંસ્કૃતિ.

સભ્યતાની પ્રક્રિયાથી નિશ્ચિત હેતુઓ સિદ્ધ કરવા માટેની રીતોનો વિકાસ થાય છે. દા.ત., પ્રાચીન સમયમાં માણસો અગ્નિ સળગાવવા માટે પથ્થરોનો ઉપયોગ કરતા હતા, જ્યારે આધુનિક માનવી અગ્નિ પ્રાપ્ત કરવા માટે દીવાસળી કે લાઈટરનો ઉપયોગ કરે છે. અહીં પથ્થરો તથા દીવાસળી ‘સાધનો’ તરીકે ઓળખાય છે અને ‘અગ્નિ’ ઉદ્દેશ છે. આમ,